

TOMASZ KEMPA

AKADEMIA I DRUKARNIA
OSTROGSKA

TOMASZ KEMPA

AKADEMIA I DRUKARNIA
OSTROGSKA

BIBLIOTEKA „WOŁANIA Z WOŁYNIA”
T. 46

TOMASZ KEMPA

AKADEMIA I DRUKARNIA
OSTROGSKA

Biały Dunajec–Ostróg 2006

© Copyright by Tomasz Kempa, Toruń 2006
© Copyright by „Wołanie z Wołynia”, Biały Dunajec 2006

Redaktor serii
Ks. Witold Józef Kowalów

ISBN 83-88863-23-1

Ośrodek „Wołanie z Wołynia”
skrytka pocztowa 9
34-520 Poronin, Polska

“Воляння з Волині”
вул. Кардашевича, 1
35800 м. Остріг, Рівненська обл.
Україна

Drukarnia Akcydensowa
orosz Andrzej
Tel. (012) 636-96-66 – Kraków

OD WYDAWCY

Kolejna pozycja Biblioteki „Wołania z Wołynia” to dwie prace p. dra Tomasza Kempy z Torunia pt. „Akademia Ostrogska” i „Drukarnia Ostrogska”. Opracowania te zwięźle ukazują nam znaczenie ośrodka ostrogskiego w pięknej historii ziem ruskich (ukraińskich) Rzeczypospolitej. Ponadto wprowadzają nas w to przebogate dziedzictwo, do którego od kilkunastu lat staramy się nawiązywać.

Odrodzona uczelnia w Ostrogu – Narodowy Uniwersytet „Akademia Ostrogska” – zmieniła oblicze współczesnego Ostroga. Dziś Uniwersytet – jego pracownicy i studenci – tworzą nowe dzieje niepodległej Ukrainy! Uniwersytet w Ostrogu owocnie współpracuje z innymi uczelniami na Ukrainie i w Polsce. Zostały zawarte umowy o współpracy z Uniwersytetem w Białymstoku, Uniwersytetem Warszawskim i Uniwersytetem w Rzeszowie. Od kilku lat działa program kanadyjsko-polsko-ukraiński wymiany młodzieży w ramach programu Net Corps. Dwoje naszych parafian pracujących na uniwersytecie, uzyskało niedawno tytuł kandydata nauk – Halina Krajczyńska i Inna Szostak. Obie panie biorą udział w życiu parafii rzymsko-katolickiej w Ostrogu i pracach Towarzystwa Kultury Polskiej Ziemi Ostrogskiej. Doskonałą swą wiedzę i umiejętności na różnych kursach i spotkaniach w Polsce.

*

*

*

Artykuły wchodzące w skład niniejszej książki zostały pierwotnie opublikowane w dwóch pracach zbiorowych poświęconych szkolnictwu prawosławnemu i prawosławnym ofi-

cynom wydawniczym: „Akademia Ostrogska” [w:] „Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej” pod red. Antoniego Mironowicza, Urszuli Pawluczuk i Piotra Chomika, Białystok 2002, s. 55–79 i „Drukarnia ostrogska” [w:] „Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej” pod red. Antoniego Mironowicza, Urszuli Pawluczuk i Piotra Chomika, Białystok 2004, s. 105–126.

Składam serdeczne podziękowanie p. dr. Tomaszowi Kempie za zgodę na przedruk jego dwóch artykułów naukowych poświęconych przeszłości naszego miasta i wydaniu ich jako osobnej publikacji. Życzymy dalszych osiągnięć na niwie naukowej, zwłaszcza w badaniu współpracy chrześcijan różnych konfesji w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku.

*

* *

Szanownych Czytelników Biblioteki „Wołania z Wołynia” proszę by ukazanie się książeczki „Akademia i Drukarnia Ostrogska” uznali za zaproszenie do odwiedzenia Ostroga i zobaczenia na własne oczy pozostałości dawnej świetności. Wszakże Ostróg, stary gród u ujścia Wilii do Horynia, był w ostatnim ćwierćwieczu XVI wieku najważniejszym centrum oświatowo-kulturalnym prawosławia na ziemiach ruskich.

Myślę, że książka „Akademia i Drukarnia Ostrogska” zacieka wi nie tylko interesujących się historią ziem ruskich, ale także przybywających do naszego miasta gości i turystów, z roku na rok liczniejszych.

Ostróg jest szczególnym miastem, gdzie spotykają się różne kultury i wyznania. Swego czasu prowadzono tu ożywioną polemikę prawosławno-katolicką. Większa część tych utworów polemicznych była wydrukowana właśnie w miejscowej drukarni. Dziś ucząc się jedności w wielości czy pojednanej różnorodności z pietyzmem pochylamy się nad śladami pięknej hi-

storii i zabytkami piśmienniczymi tamtych czasów. Przykładem tego jest niedawno wydana w Łucku książeczka *“Стародруки Речі Посполитої XVI–XVIII ст. ст. у зібраннях Музею книги та друкарства м. Острога і Волинського краєзнавчого музею. Каталог”* (Biblioteka „Wołanie z Wołynia” t. 38), opracowana przez Swietlanę i Ołeksandra Pozichowskich z Ostroga. Jest to katalog zawierający opis starodruków polskich XVI–XVIII wieku, wydanych w językach polskim, łacińskim oraz niemieckim na terytorium współczesnej Polski, Białorusi, Ukrainy, Rosji, Krajów Nadbałtyckich. Starodruki te znajdują się w zbiorach Muzeum Książki i Drukarstwa w Ostrogu i Wołyńskiego Muzeum Krajoznawczego w Łucku. Część z tych starodruków była przedstawiona na wystawie zorganizowanej w kościele farnym w Ostrogu z okazji 15-lecia odrodzenia życia parafialnego po 30. latach zamknięcia miejscowej świątyni katolickiej (listopad 2004 roku). W przygotowaniu jest także katalog druków cyrylicznych znajdujących się w zbiorach wspomnianego Muzeum Książki i Drukarstwa w Ostrogu.

Szanowny Czytelniku tej, i innych naszych publikacji, ufamy, że po lekturze tej książeczki uznasz, że warto poznawać i zgłębiać wkład miasta Ostroga i Wołynia w formowanie się kultury religijnej dawnej Rzeczypospolitej.

ks. Witold Józef Kowalów

Ostróg, 16 lipca 2005 roku
W święto Matki Bożej Berdyczowskiej

AKADEMIA OSTROGSKA

Cerkiew prawosławna w Koronie i na Litwie przeżywała w połowie XVI wieku wyraźny wewnętrzny kryzys. Może najostrzej przejawiał się on w złym stanie szkolnictwa cerkiewnego na ziemiach ruskich. Największym problemem prawosławia pozostawał praktyczny brak szkolnictwa, które kształciłoby na poziomie średnim oraz wyższym, choć wiele wskazuje na to, że również sieć szkół elementarnych funkcjonujących przy klasztorach i cerkwiach parafialnych była w tym czasie słabo rozwinięta.

Nie miejsce tu na głębszą analizę przyczyn tego zjawiska, ale warto zauważyć, iż kryzys szkolnictwa cerkiewnego na ziemiach ruskich związany był z ogólnymi warunkami, w jakich funkcjonował w tym czasie w Rzeczypospolitej Kościół prawosławny. Najistotniejsza z tego punktu widzenia była sytuacja prawna, w jakiej znajdowała się Cerkiew i sami wyznawcy prawosławia w państwie polsko-litewskim. Na wewnętrzną sytuację w Cerkwi miała wpływ także niedostateczna troska o prawosławie ze strony większości polskich i litewskich władców. Niebagatelne znaczenie miał również fakt, że Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej posiadał zdecydowanie słabsze podstawy ekonomiczne aniżeli Kościół rzymskokatolicki.

Przez dłuższy czas hierarchowie oraz świeccy protektorzy prawosławia nie dostrzegali kryzysu cerkiewnego szkolnictwa. Uwidoczniał się on dopiero w związku z rozwojem reformacji a potem wraz z akcją kontrreformacyjną Kościoła katolickiego na ziemiach Korony i Litwy. Protestanci od samego początku położyli szczególny nacisk na stworzenie prężnego i stojącego na wysokim poziomie systemu oświaty. Zdawali sobie sprawę,

że jest to droga do zapewnienia skuteczności oddziaływania ich propagandy religijnej na rzymskich katolików. Kościół katolicki odpowiedział na to tworzeniem – głównie przez zakon jezuitów – nowoczesnej sieci szkół średniego i wyższego typu. Prawosławni w Rzeczypospolitej z pewnym opóźnieniem spostrzegli, że działania podejmowane przez protestantów i katolików na polu edukacji mogą mieć niebagatelne znaczenie dla przyszłości wschodniego chrześcijaństwa w Polsce i na Litwie.

Jednym z charakterystycznych symptomów kryzysu systemu szkolnictwa cerkiewnego w tym czasie stał się fakt posyłania przez – nierzadko gorliwych w wierze – prawosławnych magnatów i szlachtę swych synów do kolegów jezuickich czy – rzadziej – do protestanckich gimnazjów, w nadziei, że zapewnią one odpowiednie wykształcenie ich potomstwu¹. Coraz częściej w drugiej połowie XVI wieku młodzież magnacka z ziem ruskich oraz litewskich studiowała też na zachodnich uniwersytetach. Kształciły one młodych ludzi w duchu ewangelickim (kalwińskim albo luterańskim) bądź katolickim. Nic więc dziwnego, że w wyniku edukacji prowadzonej w obcych duchowi prawosławia szkołach, młodzież magnacka i szlachecka porzucała często wiarę swoich przodków, dołączając do coraz liczniejszego grona konwertytów na wyznania protestanckie lub rzymsko-katolickie. W ten sposób Cerkiew traciła kolejnych wpływowych protektorów, co miało wpływ na ogólne osłabienie pozycji i prestiżu prawosławia w Rzeczypospolitej. Tracąc możnych mecenasów Cerkiew traciła też szansę na szybką od-

¹ Zob. np. testament Wasyla Zahorowskiego z 11 lipca 1576 r., *Archiv jugo-zapadnoj Rossii izdavaemyj vremennoju Kommissieju dlja razbora drevnich aktov...* (dalej: *ArchivJR*), cz. 1, t. 1, Kiev 1859, nr 16, s. 74; por. T. Chynczewska-Hennel, *Między Ukrainą a Polską. Mecenat kulturalny Piotra Mohyły [w:] Studia polsko-ukraińskie*, 1, Ukraina-Polska: istorična spadščina i suspil'na svidomist. Materiali miżnarodnoi naukoj konferencii, Kam'janec Podil's'kij, 29–31 maja 1992 r., Kij 1993, s. 100.

budowę systemu szkolnictwa cerkiewnego w Koronie i na Litwie. Tak więc najważniejszym wyzwaniem dla cerkiewnych elit stała się reakcja na rozwój szkół protestanckich i katolickich w Rzeczypospolitej.

Fundamenty pod powstanie nowego zreformowanego systemu oświaty cerkiewnej zaczęto stawiać w ostatnim dwudziestoleciu XVI wieku. W procesie tym uczestniczyły aktywnie powstające wówczas coraz liczniej bractwa cerkiewne nowego typu.

Jednak pierwszą ważną inicjatywę podjętą w celu zreformowania systemu oświaty cerkiewnej stanowiło powstanie akademii w Ostrogu na Wołyniu. Założył ją znany protektor i mecenas Cerkwi na ziemiach ruskich – wojewoda kijowski Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608). Ten najmłodszy magnat Rzeczypospolitej należał do grona ludzi, którzy aktywnie starali się działać na polu prawosławia dążąc do reform wewnętrznych w Cerkwi.

Ostrogski był jednocześnie człowiekiem tolerancyjnym i otwartym na kulturę zachodnią. Może dlatego jako jeden z pierwszych zaczął dostrzegać konieczność zmian na polu cerkiewnej oświaty, korzystając z wzorców, jakich dostarczały szkolnictwo protestanckie czy jezuickie. Jeszcze w 1593 roku Ostrogski pisał do Hipacego Pocieja (świeżo mianowanego władcy włodzimiersko-brzeskiego): *„a nie dlatego inszego rozmnożyło się między ludźmi takie leniwość, ospalstwo, odstąpienie, jako najwięcej dlatego, iż ustali nauczyciele, ustali przepowiadacze Słowa Bożego, ustały nauki, ustały kazania, a zatem nastąpiło zniszczenie i umniejszenie chwały Bożej i Cerkwi Jego, nastąpił głód słuchania Słowa Bożego, nastąpiło zatem odstąpienie od wiary i zakonu...”*². W innym miejscu Ostrogski wskazywał Pocielowi jako wyjście z kryzysu wykorzystanie doświadczeń protestantów, chwając

² Documenta unionis Berestensis eiusque auctorum, Romae 1970, nr 9, s. 22.

przede wszystkim organizację ich systemu edukacji³. Niewątpliwie przy tworzeniu uczelni w Ostrogu wojewoda kijowski wykorzystał doświadczenia ewangelików na polu oświaty, tym bardziej, że utrzymywał kontakty z osobami, które zainicjowały powstanie znanych protestanckich szkół o średnim poziomie nauczania (ks. legnicko-brzeski Jerzy II – gimnazjum luteranckie w Brzegu czy zięć Jan Kiszka – głośna ariańska szkoła w Iwii). Nie ulega jednak wątpliwości, że ksiązę Konstanty podpatrywał także organizację i funkcjonowanie kolegów jezuickich.

Najistotniejsza w tym wszystkim była wszakże wola reformowania cerkiewnego systemu oświaty widoczna u wojewody kijowskiego. Być może do aktywnych działań na polu szeroko rozumianej prawosławnej kultury namawiał go, utrzymujący bliski kontakt z Ostrogskim, książę Andrzej Kurbski⁴. Jednak to przede wszystkim zasługą Konstantego Ostrońskiego było, że Ostrog w ostatnim ćwierćwieczu XVI wieku stał się najważniejszym ośrodkiem myśli prawosławnej na ziemiach ruskich. Nastąpiło to stopniowo po 1574 roku, bo wówczas dopiero Ostrogski odzyskał rodowe gniazdo po trwających kilkadziesiąt lat staraniach⁵. W niedługim czasie Ostrog stał się jednym

³ H. Pocięj, *Antirresis abo apologija przeciwko Krzysztofowi Philaletowi*, opr. J. Byliński i J. Długosz, Wrocław 1997, s. 89, 92; Akty odnoszące się do historii zapadno-rossijskiej soborów i wydawanych Archeograficznego Komisji (dalej: AZR), t. 4, Sankt Petersburg 1851, nr 63, s. 90.

⁴ Tak przypuszczają niektórzy rosyjscy i ukraińscy badacze, zob. np. E. Nemirovskij, *Iwan Fedorow około 1510–1583*, Moskwa 1985, s. 159; Ja. Stratyj, *Rol Ostroz'kogo kulturno-osviti'ogo centru v stanovlenni i rozvitku reformacyjnych ta humanistyčnih idei [w:] Istorija filosofii na Ukraini*, t. 1, Kiiv 1987, s. 197.

⁵ Szerzej o okolicznościach odzyskania Ostroga zob. T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wotyńskiej*, Toruń 1997, s. 62–63, 175–176; tenże, *Dzieje rodu Ostrońskich*, Toruń 2002, s. 63–65.

z najszybciej rozwijających się wołyńskich miast. Wzrastające bogactwo mieszczan ostrogskich (głównie Rusinów wyznania prawosławnego) też miało pewien wpływ na proces tworzenia silnego ośrodka prawosławia.

Trzeba tu podkreślić, że Ostrog był również miejscem, w którym wyraźnie przenikała się kultura Wschodu i Zachodu. Decydowała o tym historia miasta, którą kreowali przede wszystkim kolejni przedstawiciele rodu Ostrogskich. Tolerancyjne poglądy Konstantego Ostrogskiego, fakt iż w Ostrogu żyli ludzie różnych wyznań i religii, miał wpływ na stworzenie dogodnej dla pracy naukowej atmosfery otwartości na różne poglądy. W mieście tym za czasów wojewody kijowskiego istniały nie tylko prawosławne cerkwie, ale i świątynie protestanckie (ariańska oraz kalwińska), odnowiony przez Ostrogskiego kościół katolicki, tatarski meczet i żydowska synagoga. Taką różnorodność kultur i religii trudno było spotkać w innych miastach nawet w wielokulturowej Rzeczypospolitej. Tak więc wydaje się, że Ostrog przez panującą tam atmosferę był szczególnie odpowiednim miejscem dla stworzenia silnego ośrodka kultury prawosławnej.

Jedną z najważniejszych inicjatyw fundacyjnych wojewody kijowskiego było założenie prawosławnej drukarni w Ostrogu. Typografia ostrogska znana jest przede wszystkim z wydania słynnej Biblii Ostrogskiej (1581), ale wydrukowano tam przecież również ponad 20 innych druków, wśród których były traktaty polemiczne, księgi liturgiczne czy podręczniki do nauki religii i pisma ruskiego. Tak prężna działalność ostrogskiego ośrodka wydawniczego była możliwa dzięki powiązaniu działalności drukarni z funkcjonowaniem uczelni skupiającej wielu wybitnych uczonych prawosławnych. Przyjeżdżali oni w tym czasie do Ostroga nie tylko z ziem ruskich Korony i z Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale też z całej niemal wschodniej i południowo-wschodniej Europy.

Większość uczonych i duchownych prawosławnych, którzy przybyli do Ostroga, zaangażowanych była w działalność akademii ostrogskiej. Niestety nie zachowały się do naszych czasów źródła, które mogłyby odsłonić nam w sposób dokładny organizację i program nauczania tej edukacyjnej placówki. Nie znany jest ani statut ani dokumenty programowe szkoły. Dlatego, choć badania dotyczące akademii ostrogskiej posuwają się wciąż do przodu, nadal pozostaje historykom szukać odpowiedzi na niektóre pytania odnoszące się do jej dziejów.

Jedno z tych podstawowych pytań odnosi się do poziomu nauczania w ostrogskiej szkole. Czy zatem możemy określać tę instytucję mianem „akademii”, jak zwykle się czynić w większości opracowań historycznych? Terminem tym określali uczelnię w Ostrogu już niektórzy współcześni. W ten sposób wyrażali się o niej zarówno prawosławni (np. Herasym Smotrycki w swej wydanej w 1587 roku w Ostrogu książce „*Kljucz carstwa nebesnogo*”), unicy (np. Hipacy Pocij pisał w 1600 roku o „*slawnej Akademii ostrogskiej*”) czy przedstawiciele rzymsko-katolików (np. jezuita Jan Wielewicki określił w 1623 roku ostrogską placówkę oświatową jako „*schizmatycką akademię*”)⁶. Terminu „akademia” w odniesieniu do szkoły w Ostrogu użyła też Halszka Ostrogska (bratanica Konstantego Ostrogskiego) w swoim testamencie z 1579 roku⁷. Częściej jednak określano uczelnię w Ostrogu jako „*kolegium*”. Terminem tym posługiwał się wielokrotnie w korespondencji w 1583 roku nuncjusz papieski w Rzeczypospolitej – Alberto Bolognetti, a w kilka lat później (1587) także sekretarz następnego nuncjusza – Horacy Span-

⁶ H. Pocij, *Antirresis...*, s. 243; J. Wielewicki, *Dziennik spraw domu zakonnego O. O. jezuitów u św. Barbary w Krakowie*, cz. 4, *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 17, Kraków 1899, s. 151; I. Mic'ko, *Ostroz'ka slov'jano-greko-latins'ka Akademijska (1576–1636)*, Kiiw 1990, s. 25.

⁷ *Ostroz'ka Davnina. Dosliďzennja i materiali*, t. 1, pod red. I. Mic'ko, L'viv 1995, s. 110.

nocchi⁸. W czasie intensywnych kontaktów z papieżem w latach 1583-1584 roku książę Konstanty Ostrogski sam zresztą użył terminu „*kolegium*” w odniesieniu do uczelni w Ostrogu (w liście do Grzegorza XIII z 8 lipca 1583 r.)⁹. Precyzyjniejszym terminem określił szkołę ostrogską Szymon Pekalides (Pękała) w utworze „*De bello Ostrogiano...*” (1600) nazywając ją „*trójjęzycznym liceum*”, w innym zaś miejscu tego samego dzieła „*trójjęzycznym gimnazjum*”, wyraźnie wskazując na średni poziom kształcenia w tej placówce. Przeróżnie nazywano szkołę ostrogską w sporządzanych w XVII wieku inwentarzach miasta, raz po prostu jako „*szkołę*”, innym razem zaś jako „*kolegium*” czy „*akademię*”¹⁰.

Jak więc widać, współcześni nie zawsze tak samo oceniali ostrogską uczelnię. Problem w tym, że nie wszyscy, którzy pisali o szkole w Ostrogu, zetknęli się z nią bezpośrednio. Poza tym różnie rozumiano wówczas znaczenie tych samych słów. Natalia Jakowenko słusznie zwróciła uwagę, że terminu „*akademia*” używano nie tylko w odniesieniu do szkoły ostrogskiej, ale też w szerszym znaczeniu jako nazwy określającej cały prawosławny ośrodek naukowy w Ostrogu. Tak więc zgodnie z XV-XVI wiecznym rozumieniem słowa „*akademia*” – jako określenia odnoszącego się do towarzystwa naukowego tworzonego przez grupę uczonych – termin ten obejmowałby wszystkich intelektualistów prawosławnych działających w Ostrogu¹¹.

⁸ *Monumenta Poloniae Vaticana* (dalej: MPV), t. 6, wyd. E. Kuntze, Kraków 1938, nr 111, 114, 205, 224, 227, 331, s. 198–202, 364–365, 386, 396–397, 590–591; *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. 1, wyd. E. Rykaczewski, Berlin-Poznań 1864, s. 460.

⁹ MPV, t. 6, nr 229, s. 400–401.

¹⁰ Zob. np. *Ostroz'ka Dawnina*, t. 1, s. 120, 122; K. Charlampovič, *Zapadnorusskija pravoslawnyja školy XVI i načala XVII veka*, Kazan 1898, s. 259, p. 3.

¹¹ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2000, s. 160.

Wypada zgodzić się z autorem jedynej jak dotąd wydanej monografii poświęconej Akademii Ostrogskiej – Ihorem Myćko, że uczelnię w Ostrogu należy uznać za kolegium, które kształciło prawosławnych na poziomie średnim, choć niewątpliwie aspiracje fundatora sięgały wyżej¹². Mimo niedostatków w bazie źródłowej można też bez większego ryzyka stwierdzić, że przynajmniej momentami ostrogska szkoła posiadała potencjalne możliwości kształcenia na wyższym poziomie, choć formalnie nie mogła przecież uzyskać statusu szkoły wyższej. Tak więc, mimo że w historiografii przyjęła się nazwa „*Akademia Ostrogska*”, to jednak należy pamiętać, że jest ona nie do końca ścisła¹³.

Od kiedy funkcjonowała ostrogska uczelnia? Myćko uważa, że kolegium w Ostrogu powstało w drugiej połowie 1576 roku. Ukraiński badacz przy ustaleniu tej daty brał pod uwagę pierwszą źródłową wzmiankę o działaniu szkoły w Ostrogu (1578), moment ostatecznego przejęcia dóbr ostrogskich przez wojewodę kijowskiego (potwierdzenie Stefana Batorego z listopada 1576 r.), zapis w testamencie Halszki Ostrogskiej z 1579 roku, a także brak konkretnych wzmianek o uczelni ostrogskiej w testamencie Wasyla Zahorowskiego¹⁴ sporządzonym w nie-

¹² I. Mic'ko, *Ostroz'ka slov'jano-greko-latinska akademija* [w:] *Ostroz'ka Davnina*, t. 1, s. 15 (dalej: Mic'ko, 1995). Myćko nie jest jednak konsekwentny, gdyż w innym miejscu swojego artykułu nazywa szkołę ostrogską „pierwszą szkołą wyższego typu w prawosławnym rejonie Europy”, tamże, s. 13. Podobnie autor wykazał się brakiem konsekwencji w monografii poświęconej dziejom uczelni w Ostrogu. Jednak niekonsekwencję I. Myćki można częściowo wytłumaczyć lukami w źródłach oraz po prostu nieprecyzyjnością terminu „szkoła wyższa”.

O tym, że w Ostrogu kształcono na poziomie średnim, pisał jeszcze w końcu XIX wieku znawca dziejów szkolnictwa na ziemiach ruskich – Konstanty Charłampowicz, zob. K. Charłampowič, *Zapadnorusskija...*, s. 246.

¹³ Ze względu na powszechność terminu „akademia ostrogska” również w tym tekście używam go wymiennie z określeniem „kolegium ostrogskie”.

¹⁴ ArchivJZR, cz. 1, t. 1, nr 16, s. 74.

woli tatarskiej. Zahorowski – jako gorliwy wyznawca prawosławia – nakazywał swoim synom podjąć naukę u jezuitów wileńskich, mimo że jednym z opiekunów potomstwa Zahorowskiego pozostawał Konstanty Ostrogski. Kasztelan braclawski dostał się do niewoli tatarskiej w połowie 1576 roku. Na pewno więc wówczas jeszcze w Ostrogu nie było kolegium, gdyż niechybnie Zahorowski posłałby synów na naukę do ostrogskiej szkoły¹⁵.

Natomiast w 1577 roku wyszło drukiem słynne dzieło Piotra Skargi „O jedności Kościoła Bożego pod jednym pastorem...”, które jezuita zadedykował Konstantemu Ostrogskiemu. W przedmowie (z datą 7 lutego 1577 r.) znalazła się wzmianka, z której można wywnioskować w sposób pośredni, że wojewoda kijowski zamierzał powołać do życia (lub zaczął już tworzyć) w Ostrogu prawosławną szkołę (kolegium lub akademię), w której nauczano w języku słowiańskim. Skarga przekonywał w swej książce, że teologii, filozofii i innych wyzwolonych nauk nie można nauczać inaczej jak tylko w języku łacińskim albo greckim¹⁶. Te więc fakty miały świadczyć zdaniem Mycki o powstaniu kolegium ostrogskiego w końcu 1576 roku.

Z drugiej jednak strony istnieją wyraźne świadectwa, które mówią o tym, że uczelnia w Ostrogu powstała później. O poszukiwaniu kadry naukowej przez wojewodę kijowskiego do tworzonego dopiero w Ostrogu kolegium pisał wielokrotnie w 1583 roku nuncjusz Bolognetti¹⁷. Mycko uznał, że Bolognetti celowo przemilczał fakt, iż kolegium już działało, ukazując rzekomo w ten sposób siebie jako „aktywnego działacza na kulturalno-oświatowej niwie” (w domyśle zabiegającego o zapewnienie nauczycieli dla ostrogskiego kolegium)¹⁸. Taki sposób rozumo-

¹⁵ Mic'ko, 1990, s. 28.

¹⁶ Tamże, s. 28–29.

¹⁷ Zob. przyp. 8.

¹⁸ Mic'ko, 1990, s. 29.

wania zaprezentowany przez ukraińskiego badacza jest jednak zupełnie nieprzekonywujący, tym bardziej, że Myćko z założenia jakby bardziej ufa źródłom powstałym w kręgu prawosławnych.

Moim zdaniem błąd ukraińskiego historyka wynika z faktu, iż uznał on, że w Ostrogu od razu powstała placówka o wyższym poziomie nauczania¹⁹. Listy Bolognetiego nie pasowały zaś zupełnie do tego założenia. Jednakże dokładna interpretacja źródeł, które przytoczył ukraiński historyk na poparcie swojej tezy, wskazuje raczej na to, że powstanie kolegium ostrogińskiego było stosunkowo długim procesem. Taki wniosek wydaje się tym bardziej uzasadniony, że nie łatwo było Konstantemu Ostrogskiemu znaleźć odpowiednią kadrę naukową dla uczelni w Ostrogu, nie tylko w momencie jej powstawania, ale również już w czasie funkcjonowania akademii²⁰. Początkowo więc w Ostrogu działała zapewne tylko „*dziecięca szkoła*”, o jakiej mówi się wyraźnie we wstępie do drukowanego na jej potrzeby w 1578 roku „*Bukwara*”²¹. W testamencie sporządzonym w marcu 1579 roku Halszka Ostrogska przeznaczyła 6 tys. kop groszy lit. na „*szpital i akademię ostrogską*” oraz na „*monastyr św. Spasa*

¹⁹ Por. odpowiednie fragmenty mojej recenzji książki I. Mycki zamieszczonej [w:] *Przegląd Wschodni*, t. 4, R. 1997, z. 3 (15), s. 665–666.

²⁰ Np. w 1592 roku Ostrogski zwracał się do bractwa lwowskiego o przysłanie do Jarosławia prawosławnego nauczyciela, który czuwałby nad wiarą syna wojewody – Aleksandra Ostrogskiego, który właśnie poślubił gorliwą katoliczkę Annę z Kostków (założycielkę kolegium jezuickiego w Jarosławiu). Wojewoda kijowski pisał tu wyraźnie o trudnościach ze znalezieniem odpowiedniego nauczyciela dla syna w Ostrogu, K. Ostrogski do bractwa lwowskiego 1 grudnia 1592 r., S. Kardaszewicz, *Dzieje dawniejsze miasta Ostroga*, Warszawa 1913, dod. 3, s. 250; *Monumenta Confraternitatis Stauropegiana Leopoliensis*, t. 1, wyd. W. Milkowicz, Leopoli 1895, nr 257, s. 401. Por. też list Józefa Welamina Rutskiego do Mikołaja K. Radziwiłła „*Sierotki*” z 15 lutego 1603 r. z Rzymu, S. Golubev, *Kiewskij mitropolit Petr Mogila i ego spodviżniki*, t. 1, Kiev 1883, dodatki, nr 23, s. 180–181.

²¹ Cytuje ten fragment „*Bukwara*” Myćko, zob. Mic’ko, 1990, s. 116–117.

niedaleko Łucka”²². Te słowa testamentowego zapisu bratanicy Konstantego Ostrońskiego nie wyjaśniają jednak kwestii, czy w momencie spisania testamentu uczelnia ostrońska już istniała. Zapis ten najprawdopodobniej odnosił się jedynie do zamysłów fundacyjnych wojewody kijowskiego. Gdy tak zinterpretujemy źródła nie ma między nimi sprzeczności.

Także inne jeszcze świadectwa wyraźnie mówią o tym, że elementarna szkoła istniejąca w Ostrogu przekształciła się ostatecznie w kolegium mniej więcej około 1585 roku. Jeszcze bowiem w 1584 roku jeden z nauczycieli ostrońskich – Tymofiej Annicz mówił o sobie jako o „*diaku szkoły ruskiej ostrońskiej*”²³. Natomiast w 1587 roku Horacy Spannocchi pisał już o kolegium w Ostrogu jako o funkcjonującym od pewnego czasu²⁴.

Co istotniejsze, potwierdzenie naszej tezy znajdujemy w najważniejszym dla nas źródle, jakie stanowi ustanowienie przez Konstantego Ostrońskiego stałego funduszu mającego finansować działalność ostrońskiej uczelni. Nastąpiło to 14 lutego 1585 roku podczas pobytu wojewody kijowskiego na sejmie w Warszawie, dzięki czemu książęcy przywilej mógł od razu uzyskać potwierdzenie króla Stefana Batorego (25 lutego)²⁵. Ostroński przekazał wówczas na potrzeby szpitala w Ostrogu i związanej z nim cerkwi św. Trójcy zamek i miasteczko Suraż oraz należące do tej włości wsie: Suraż (Stary), Turowa, Onoszkowce, Chodaki, pierwsze i drugie Żynki, Izernę oraz Teterówkę. I choć w wydany przywileju nie ma wzmianki o finansowaniu z wymienionych majątków kolegium ostrońskiego, to jednak z późniejszych dokumentów wiadomo, że właśnie one składały się na uposażenie tej uczelni. Słusznie bowiem zauwa-

²² Testament opublikowany m. in. [w:] Ostroz’ka Davnina, t. 1, s. 110.

²³ Cyt. za: K. Charlampovič, *Zapadnorusskija...*, s. 246, p. 3.

²⁴ *Relacje nuncjuszów...*, t. 1, s. 460.

²⁵ Archiwum Południowej Prowincji Jezuitów w Krakowie (dalej: APPJ), 1366, nr 135, s. 285–288; wydany ostatnio [w:] Ostroz’ka Davnina, t. 1, s. 114–119.

zył Mycko, że nie mogło być wówczas mowy o zatwierdzeniu przez króla działalności szkoły prawosławnej o wyższym czy nawet średnim poziomie nauczania. Tak więc fundacja Konstantego Ostrońskiego uzyskała akceptację „*kuchennymi drzwiami*”, a podpisy na przywileju fundacyjnym złożyli m. in. biskupi łacińscy: prymas Stanisław Karnkowski i arcybiskup lwowski Jan Dymitr Solikowski.

W przywileju z 14 lutego 1585 roku Ostroński podkreślił niezmiennność utworzonego funduszu. Wszelkie naruszenie tego funduszowego zapisu przez potomków wojewody kijowskiego, bądź jego samego, miało skutkować karą w wysokości tysiąca kop groszy litewskich wypłaconych królowi oraz dodatkowo 2 tysiącami kop groszy lit. dla urzędu, który pozwie właściciela dóbr Suraż. Wojewoda kijowski, jakby obawiając się o trwałość tego fundacyjnego przedsięwzięcia, zastrzegł: „*A synowie moi i ich potomstwo i każdy takowy, od kogo by się w czymkolwiek nad wolę i ustanowienie moje krzywda i szkoda działa, powinien będzie, nie wymawiając się żadnemi przyczynami prawnymi i nieprawnymi, na pierwszym roku stać ze wszystkimi sprawiedliwie*”. Podawcami i głównymi opiekunami szpitala (oraz kolegium) uczynił najmłodszego syna Aleksandra – który jako jedyny z trójki braci pozostał prawosławnym – oraz władzę turrowsko-pińskiego. Gdyby zaś ci zaniedbali swoje obowiązki podawców i opiekunów, funkcję „*dozorcy*” miał sprawować metropolita kijowski „*do tego czasu póki się oni jednostajnie z sobą zgodzą*”. A bezpośrednio zawiadywanie szpitala – dodajmy, że przeznaczonego tylko dla ludności prawosławnej – oraz cerkwi Troickiej i wszystkich zapisanych majątków Ostroński zlecał władzom Ostroga, które miały je powierzać jedynie „*człowiekowi wiary chrześcijańskiej postuszeństwa Wostocznej Cerkwi [...] cichemu, skromnemu, okładnemu, trzeźwemu...*”.

Warto dodać, że nieprzypadkowo chyba ustanowienie funduszu na rzecz ostrońskiego kolegium zbiegło się niemal zupełnie z nadaniem prawa magdeburskiego dla Ostroga przez

króla Stefana Batorego (nastąpiło to 7 czerwca 1585 r.)²⁶. W tym okresie wybudowano z funduszy wojewody kijowskiego nowe budynki na potrzeby drukarni oraz kolegium. Mieściły się one w dolnym zamku ostrogskim²⁷.

Tak więc około 1585 roku szkoła w Ostrogu ostatecznie przekształciła się w kolegium. Według ustaleń Ihora Mycki ostrogska uczelnia była pierwszym trójjęzycznym słowiańsko-grecko-łacińskim kolegium stworzonym w kręgu kulturowym prawosławia. Główny mecenas uczelni w Ostrogu i jej pierwsi wykładowcy świadomie nawiązywali do idei Erazma z Rotterdamu, który głosił konieczność tworzenia trójjęzycznych szkół, w których uczoneby biblijnych języków. Miało to służyć wierniejszemu oddaniu, a więc i lepszemu poznaniu Słowa Bożego. Szkoły tego typu w Europie Zachodniej zaczął tworzyć hiszpański kardynał Francisco Jimenez, który doprowadził również do wydania Biblii jednocześnie w kilku językach: hebrajskim, greckim, łacińskim i chaldejskim. Trójjęzyczne kolegia powstawały w pierwszej połowie XVI wieku w najważniejszych katolickich ośrodkach naukowych Europy Zachodniej m. in. przy uniwersytecie w Lowanium, w Paryżu (College de France), a następnie w licznych protestanckich uczelniach Rzeszy. Ten model szkolnictwa został również wprowadzony w większości szkół średnich i wyższych w Rzeczypospolitej²⁸. Jeśli chodzi o szkoły prawosławne, to po raz pierwszy zastosowano go właśnie w Ostrogu, ale później widzimy go także w znanej lwowskiej szkole brackiej oraz – przede wszystkim – w Akademii Kijowskiej, jak również w założonym w 1642 roku kolegium w Jassach w Mołdawii²⁹.

²⁶ APPJ, 1366, nr 136, s. 289. Przywilej ten wydano [w:] Ostroz'ka Davnina, t. 1, s. 112–113.

²⁷ S. Kardaszewicz, dz. cyt., s. 139.

²⁸ Mic'ko, 1995, s. 14. Zob. też: Ja. Isaewič, „*Lycaeum Trilingue*”. *Koncepcija trimovnoj školi u Evropi v XVI st.* [w:] Ostroz'ka Davnina, t. 1, s. 8–12.

²⁹ Ja. Isaewič, „*Lycaeum...*”, s. 12; Mic'ko, 1990, s. 26.

Jak już wspomniano, ze względu na brak podstawowych źródeł, ustalenie szczegółowego programu nauczania w kolegium ostrogskim nastęrcza trudności. Na podstawie rozrzuconych w różnych źródłach danych ustalono, że program ten oparty był na klasycznym kanonie trivium i quadrivium. Zgodnie z tym w ostrogskiej uczelni uczono gramatyki, retoryki, dialektyki oraz arytmetyki, geometrii, muzyki i astronomii. Jeśli chodzi o dialektykę w jej ramach nauczano zapewne nie tylko podstaw filozofii, ale też elementów logiki. Charakterystyczne dla programu nauczania w akademii ostrogskiej było wykładanie trzech języków: słowiańskiego (cerkiewno-słowiańskiego), greckiego oraz łacińskiego³⁰.

Studenci uczelni w Ostrogu mieli do dyspozycji bogatą bibliotekę, którą zaczął tworzyć jeszcze ojciec wojewody kijowskiego – hetman najwyższy litewski Konstanty Iwanowicz Ostrogski. Wiadomo, że w drugiej połowie XVI wieku znajdowały się w niej cenne rękopiśmienne dzieła spisane w języku cerkiewno-słowiańskim (w tym wiele egzemplarzy Biblii) i szereg drukowanych ksiąg nie tylko prawosławnych autorów, ale również sporo dzieł protestanckich (np. utwory Szymona Budnego, Grzegorza Pawła z Brzezina) i katolickich. Nie brakowało w bibliotece także klasycznej literatury pięknej oraz książek z różnych dziedzin nauki³¹.

Nie wiele da się powiedzieć o strukturze organizacyjnej akademii ostrogskiej. Wiadomo jedynie, że na jej czele stał rektor. Była to funkcja kadencyjna i zapewne wybieralna. Można przypuszczać, że o powołaniu rektora decydował oprócz kadry naukowej uczelni, także Konstanty Ostrogski. Jest mocno

³⁰ Mic'ko, 1990, s. 25–26; T. Kempa, *Konstanty...*, s. 101; N. Jakowenko, dz. cyt., s. 160; M. Gruševskij, *Istorija Ukraini-Rusi*, t. 6, Kiiv-Lviv 1907, s. 485.

³¹ Ja. Isaevič, *Pešodrukar Ivan Feodorov i viniknennja drukarstva na Ukraini*, Lviv 1983, s. 68 (p. 8), 86–90, 101–102; Mic'ko, 1990, s. 24–25; T. Kempa, *Konstanty...*, s. 90–91; S. Kardaszewicz, *Dzieje...*, s. 139.

prawdopodobne, że coś do powiedzenia w tej sprawie miały również władze miejskie Ostroga, gdyż zgodnie z przywilejem z 1585 r. książę Konstanty pozostawił im bezpośredni zarząd nad szpitalem i cerkwią św. Trójcy. Godność rektora pełnili zarówno świeccy jak i duchowni pochodzenia szlacheckiego bądź mieszczańskiego.

Za pierwszego rektora akademii w Ostrogu uważa się – choć nie jest to dostatecznie potwierdzone – Herasyma Smotryckiego, jednego ze współtwórców wydania Biblii Ostrogskiej i niewątpliwie jednego z najświetlejszych intelektualistów prawosławnych działających w Rzeczypospolitej w ostatnim ćwierćwieczu XVI wieku. Zanim Smotrycki zaangażował się w tworzenie kolegium w Ostrogu pełnił między innymi funkcję podskarbiego księcia Konstantego (w 1576 r.)³². W okresie późniejszym był autorem dwóch znanych dzieł polemicznych: „*Kljucz carstwa nebesnogo...*” (1587) oraz „*Kalendar rimski nowy...*” (1587), których wydanie rozpoczęło nową epokę w piśmiennictwie prawosławnym na ziemiach ruskich.

W następnym dziesięcioleciu (w 1592 r.) rektorem ostrogskim był jakiś Marcin. Być może – jak przypuszcza Mycko – chodziło o Marcina Grabkowicza³³. Według świadectwa ewangelickiego historyka Andrzeja Węgierskiego funkcję rektora pełnił również (przypuszczalnie w drugiej połowie 1595 i w 1596 roku) Cyryl Lukarys³⁴, uczestnik soboru prawosław-

³² S. Kardaszewicz, dz. cyt., s. 287; Mic'ko, 1990, s. 23, 111.

³³ Grabkowicz był zaufanym sługą Ostrogskiego, w 1595 roku książę wysłał go z misją do Lwa Sapiehy, by poprzez litewskiego kanclerza próbować uzyskać u króla decyzję o zwołaniu soboru, który miałby wypowiedzieć się w sprawie unii z Rzymem, P. Žukovič, *Sejmovaja borba pravoslanago zapadnorusskago dvorjanstva z cerkovnoj uniej (do 1609 goda)*, Sankt Peterburg 1901, s. 161.

³⁴ Węgierski przedstawiając uczestników prawosławnego soboru w Brześciu w 1596 roku przy Cyrylu Lukarysie napisał: „*tunc tanquam privatus Rector Scholae Ostrogensis, in qua Graecam linguam profitebatur*”, A. Wę-

nego w Brześciu w 1596 roku, bliski współpracownik patriarchy aleksandryjskiego Melecego Pigasa, a później sam patriarcha Aleksandrii (1602–1621) i wreszcie Konstantynopola (pełnił tę godność z przerwami w latach 1621–1638). Jako patriarcha ekumeniczny znany był ze swych bliskich kontaktów z ewangelikami, co przyczyniło się ostatecznie do jego tragicznej śmierci z rąk Turków. W końcu drugiego dziesięciolecia XVII wieku rektorem kolegium w Ostrogu był mieszczanin pochodzący ze znanej ostrogskiej rodziny – Sawa Flak, późniejszy czerniec monasteru mieżyhorskiego pod Kijowem³⁵.

Trudno jest ustalić szczegółowo listę wykładowców Akademii Ostrogskiej. Z konieczności trzeba przyjąć założenie, że większość przebywających przez dłuższy czas w Ostrogu w końcu XVI i na początku XVII w. uczonych prawosławnych była związana z tą uczelnią albo jako jej wykładowcy albo jako studenci. Oprócz wymienionych rektorów do nauczycieli ostrogskiego kolegium w latach 80-tych i 90-tych należeli: Wasyl Maluszycki – autor wydanego w 1588 roku w Ostrogu dzieła „*Knížyca*”, przez dłuższy czas starosta surazki i opiekun szpitala oraz cerkwi św. Trójcy; Jerzy Rohatyniec – słynny członek stauropigii lwowskiej; inny z członków bractwa we Lwowie związany blisko z Cyrylem Lukarysem – Hawryło Dorofiejowicz. Nauczycielem w kolegium był również Damian Nalewajko, swiaszczennik cerkwi zamkowej (Bohojawleńskiej) w Ostrogu, pisarz polemiczny i poeta, starszy brat słynnego kozaka Semena Nalewajki, przez dłuższy czas sprawujący funkcję spowiednika księcia Konstantego. Możliwe, że na przełomie XVI/XVII wieku w Ostrogu nauczał przyszły metropolita kijowski Jow Borecki. Na początku XVII wieku był on bowiem przez pewien czas związany z należąca do Konstante-

gierski (Regenvolscius), *Libri quattor Slavoniae reformatae*, ed. J. Tazbir, Warszawa 1973, s. 470.

³⁵ Mic'ko, 1990, s. 27, 39, 100, 115; S. Kardaszewicz, dz. cyt., s. 285–287.

go Ostrońskiego drukarnią w Dermaniu. Być może zresztą Borecki wcześniej sam pobierał nauki w kolegium ostrońskim. Poza tym z uczelnią w Ostrogu związany był w latach 1593–1596 jeden z najwybitniejszych prawosławnych pisarzy polemicznych tego czasu – Jan Wiszeński³⁶.

W szkole ostrońskiej wykładali również Grecy. Jeden z nich – Dionizy Rallu – pochodzący z Krety metropolita Kizikos, podający się za potomka Paleologów, utrzymywał bliskie kontakty z papieżstwem i działał w kierunku nakłonienia Konstantego Ostrońskiego do unii z Rzymem. Na dworze w Ostrogu znajdował się już w drugiej połowie lat 70-tych XVI wieku. On to właśnie przywiózł dla księcia egzemplarz rękopiśmiennej Biblii słowiańskiej z Rzymu podarowany Ostrońskiemu przez papieża Grzegorza XIII. Rallu otrzymał od księcia Konstantego godność archimandryty monasteru dorohobuskiego. Ze względu na powiązania z katolikami wojewoda kijowski pozbył się Dionizego ze swego otoczenia w połowie lat 80-tych XVI wieku³⁷. Innym Grekiem w otoczeniu Ostrońskiego był Eustachy Nathanael z Krety, który pełnił jednocześnie funkcję nauczyciela synów Ostrońskiego: Aleksandra i być może Konstantego juniora. Miał on także pewien udział w przygotowaniu do druku Biblii ostrońskiej. Prawdopodobnie Rosjaninem z pochodzenia był natomiast Emmanuel Moschopulos, który sam siebie przedstawiał jako Greka. Na dwór do Ostroga przybył z Rzymu po ukończeniu tamtejszego kolegium niemieckiego, ale w przeciwieństwie do Dionizego Rallu zwalczał wpływy katolickie wokół Ostrońskiego. Należał do największych intrygan-

³⁶ Mic'ko, 1990, s. 36, 39, 83, 86, 88, 100, 103–104; S. Kardaszewicz, dz. cyt., s. 151–154; K. Charlampovič, *Zapadnorusskija...*, s. 266; tenże, *Ostrońska škola pravoslavnaja škola, Kievskaja Starina*, t. 57, R. 1897, nr 5, s. 198; M. Gruševskij, dz. cyt., s. 489–490.

³⁷ MPV, t. 6, nr 220, 231, 364, s. 381–382, 402, 642–643. O dalszych barwnych losach Dionizego Rallu zob. D. Bieńkowska, *Michał Waleczny*, Katowice 1975, s. 65–67; Mic'ko, 1990, s. 107–108.

tów na dworze ostrogskim. Dlatego został wyrzucony z miasta przez Ostrońskiego i udał się stamtąd do Moskwy³⁸.

Wszyscy wymienieni Grecy przebywali w Ostrogu w końcu lat 70-tych i na początku lat 80-tych XVI wieku jeszcze przed zasadniczym przekształceniem szkoły ostrońskiej w kolegium. Dlatego też książę Konstanty w okresie intensywnych kontaktów z Rzymem pisał w lipcu 1583 roku do papieża Grzegorza XIII z nadzieją, że ten przyśle do tworzonego kolegium dwóch uczonych Greków (zapewne absolwentów kolegium św. Atanazego w Rzymie). Mieli oni w zamyśle księcia pełnić rolę nauczycieli greki w akademii, a zarazem tłumaczyć z języka greckiego na język ruski albo przynajmniej na łacinę. Ostroński gotów był przyjąć jako wykładowców do swej szkoły nawet katolików. Papież zrazu odpowiedział przychylnie na prośbę wojewody kijowskiego, jednakże wkrótce okazało się, że w Rzymie nie można było wówczas znaleźć odpowiednich ludzi. Przez pewien czas myślano o możliwości wyjazdu do Ostroga biskupa z Cypru Germanosa, przebywającego w kolegium Afanasjewskim, lecz ostatecznie nic z tego nie wyszło z powodu odmowy prawosławnego władcy³⁹.

Kilka lat później przybył jednak do Ostroga Grek, który wcześniej nauczał w kolegium św. Atanazego w Rzymie. Był to Emmanuel Achileos, którego Ostroński zaangażował do pracy w kolegium. Wykładał tam w latach 90-tych. W 1595 roku prowadził korespondencję z Cyrylem Lukarysem i być może przyczynił się do jego przyjazdu do Ostroga⁴⁰. W związku z przy-

³⁸ MPV, t. 6, nr 205, 220, 224, 364, s. 364-366, 381, 384-385, 642-643; J. Krajcar, *Konstantin Basil Ostroński and Rome in 1582-1584*, *Orientalia Christiana Periodica*, t. 35, R. 1969, z. 1, s. 196, 200-203; E. Likowski, *Unia Brzeska (r. 1596)*, Warszawa 1907, s. 187-188.

³⁹ K. Ostroński do Grzegorza XIII 8 lipca 1583 r., MPV, t. 6, nr 229, s. 401; Grzegorz XIII do K. Ostrońskiego 3 września 1583 r., tamże, nr 289, s. 514; J. Krajcar, dz. cyt., s. 201, 203-204.

⁴⁰ Mic'ko, 1990, s. 82.

gotowaniami do unii brzeskiej przybył również do Ostroga Nicefor Parasios, protosynkellos patriarchy Konstantynopola. Próbował on przeszkodzić w podporządkowaniu papieżowi metropolii kijowskiej. Jako obdarzony patriarszymi pełnomocnictwami w praktyce odgrywał czołową rolę na synodzie przeciwników unii w październiku 1596 roku. Później, po wytoczonym mu procesie na sejmie w Warszawie w 1597 roku, został aresztowany i osadzony w więzieniu w Malborku, gdzie niebawem zmarł. Protosynkellos Nicefor nauczał w kolegium ostrogskim w drugiej połowie 1596 roku (przybył bowiem do Ostroga w maju–czerwcu t.r.) i na początku następnego roku⁴¹.

Jest natomiast mało prawdopodobne, mimo oczywistego powiązania działalności drukarni i szkoły ostrogskiej, że nauczał w niej również główny twórca Biblii ostrogskiej – Iwan Fedorow.

W kolegium ostrogskim wykładał natomiast katolik Jan Latosz, doktor medycyny i matematyk, były wykładowca Akademii Krakowskiej, wyrzucony stamtąd za krytykę kalendarza gregoriańskiego. Latosz osiadł w Ostrogu w połowie lat 90-tych XVI wieku i przebywał tam do końca życia (zm. 1608). Zamieszkał w dworze przygotowanym dla niego na zamku ostrogskim⁴².

⁴¹ Szerzej na ten temat zob. T. Kempa, *Proces Nicefora na sejmie w Warszawie w 1597 r.* [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, pod red. Z. Karpusa, T. Kempy i D. Michaluk, Toruń 1996, s. 145–163; T. Kempa, *Konstanty...*, s. 147, 150–155. O pobycie Nicefora w Ostrogu zob. K. Ostrogski do Zygmunta III 10 września 1596 r. z Włodzimierza, Riksarkivet w Sztokholmie, *Extranea Polen*, vol. 90, b. pag.; J. Mohyla do J. Zamoyskiego 18 czerwca 1596 r. z Suczawy, *Documente privitoare la istoria Romanilor*, supl. 2, vol. I (1510–1600), publ. I. Bogdan, Bucuresci 1893, nr 198, s. 389.

⁴² N. Kowalskij, *Akt 1603 goda razdela vladenij knjazej Ostrozskich kak istoričeskij istočnik* [w:] *Voprosy otečestvennoj istoriografii i istočnikovedenija*, Dnepropetrovsk 1975, s. 131; S. Kardaszewicz, dz. cyt., s. 99, 282–283; K. Charlam-povič, *Ostrožskaja...*, *Kievskaja Starina*, t. 57, R. 1897, nr 6, s. 383–384.

Nie jest natomiast potwierdzone, że w akademii w Ostrogu wykładali protestanci, jak sugerowali w późniejszym okresie polemici unicy. Opinię tę powtórzyli potem niektórzy historycy (Edward Likowski, Władysław Tomkiewicz)⁴³. Nie można jednak w pełni tego wykluczyć, biorąc pod uwagę, że Ostrogski utrzymywał bliskie kontakty z wieloma protestantami, a niektórzy z nich przynajmniej pośrednio włączeni byli w tworzenie kolegium. Np. w 1581 roku poeta i matematyk jednocześnie – Andrzej Rymśa, związany z birżańskimi Radziwiłłami, wydał w Ostrogu „*Chronologię*” mającą służyć jako podręcznik dla uczniów ostrogskiej szkoły⁴⁴. Możliwe także, iż nauczycielem w szkole w Ostrogu był przez pewien czas inny ewangelik – Motowiłło, który przygotował w imieniu Konstantego Ostrogskiego odpowiedź na książkę Skargi „*O jedności Kościoła Bożego...*”. Posłużenie się piórem protestanta (arianina?) w polemice z jezuitą wyrzucał wojewodzie kijowskiemu ortodoksyjny obrońca wiary prawosławnej – książę Kurbski⁴⁵.

Podobnie jak w przypadku kadry nauczającej, także wśród studentów kolegium w Ostrogu widzimy szereg wybitnych później przedstawicieli prawosławia. Wśród nich był na pewno Jow Kniahinicki, założyciel skitu Maniawskiego. Nauki w Ostrogu pobierał również – jak przekazał nam Kasjan Sako-wicz – hetman kozacki Piotr Konaszewicz Sahajdaczny, znany z heroicznej postawy w bitwie z Turkami pod Chocimiem w 1621 roku. Jak dowodzi Mycko, studentem ostrogskiej uczelni mógł być także Jelisej Pletenicki, archimandryta piecherski w latach 1599–1625, który skutecznie oparł się naciskom metro-

⁴³ W. Tomkiewicz, *Wołyń w Koronie 1569–1795*, Równe 1931, s. 17; E. Likowski, *Unia...*, s. 55. Por. K. Charlampovič, *Ostrożskaja...*, Kievskaja Starina, t. 57, R. 1897, nr 5, s. 204–207.

⁴⁴ K. Charlampovič, *Zapadnorusskija...*, s. 275; Mic’ko, 1990, s. 108.

⁴⁵ *Skazanija knjazja Kurbskago*, wyd. N. Ustrialov, Sankt Petersburg 1842, s. 281–282. Pochodzenie Motowiłły próbuje ustalić Mycko, zob. Mic’ko, 1990, s. 102–103.

polity unickiego Hipacego Pocięja, zmierzającym do odebrania Ławy kijowskiej prawosławnym (konflikt ten miał miejsce w latach 1600–1605). Wreszcie wychowankiem kolegium w Ostrogu był również Melecy Smotrycki, najwybitniejszy polemista prawosławny, a potem unicki w pierwszej połowie XVII wieku⁴⁶.

Zdaniem Mycki, jednym z celów kolegium ostrońskiego było pełnienie roli koordynującego centrum dla szkół znajdujących się przy cerkwiach w dobrach księcia Konstantego⁴⁷. Nie ma jednak dowodów na to, że taka sformalizowana zależność istniała. Natomiast naturalnym chyba procesem było po ukończeniu nauki w elementarnej cerkiewnej szkole zdobywanie wykształcenia w szkole o wyższym poziomie nauczania.

Nie ulega wątpliwości, że wpływ Ostroga jako centrum myśli prawosławnej przekraczał w tym czasie granice Rzeczypospolitej. Najwyraźniej przejawiało się to w fakcie, iż druki ostrońskie – przede wszystkim zaś sławna Biblia – były znane, a często i popularne, wszędzie tam w Europie, gdzie żyła ludność prawosławna pochodzenia słowiańskiego – w Mołdawii, na Bałkanach i w państwie moskiewskim. W XVII wieku w większości moskiewskich monasterów znajdowało się po kilka, a w najważniejszych klasztorach nawet kilkanaście, egzemplarzy ostrońskiej Biblii⁴⁸.

Natomiast działalność Akademii Ostrońskiej obliczona była przede wszystkim na odrodzenie prawosławia na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej. Wychowankowie uczelni w Ostrogu działali później w wielu lokalnych centrach prawosławia, często także włączając się aktywnie w walkę ideologiczną z unią

⁴⁶ Mic'ko, 1990, s. 47, 49, 96, 107, 109; S. Kardaszewicz, dz. cyt., s. 137–138.

⁴⁷ Mic'ko, 1990, s. 46.

⁴⁸ T. Kempa, *Konstanty...*, s. 108, 111; B. V. Sapunov, *Ostrońska Biblija v russkich bibliotekach konca XVI–XVII v* [w:] Fedorovskije Čtenija, 1981, Moskva 1985, s. 160–163.

brzeską. Szczególnie wielu wychowanków akademii ostrogskiej widzimy później działających w Kijowie. Tam w szkole brackiej nauczali m. in. Jow Borecki i Melecj Smotrycki. Ihumenami Kyryłowskiego monasteru w Kijowie byli ostrożanie – kolejno: Wasyl Krasowski, Cyprian Łabuński i Sofronij Łabuński.

Z sioła Mużyłowicze niedaleko Ostroga pochodził Andrzej Mużyłowski, namiestnik metropolity Boreckiego w Wielkim Księstwie Litewskim. Prawdopodobnie jego ojca Iwana zatwierdził w 1603 roku Konstanty Ostrogiński jako kijowskiego protopopa⁴⁹.

Akademia Ostrogska odegrała wraz z drukarnią ważną rolę w prowadzeniu polemiki z unitami i rzymskimi katolikami w ostatnich latach XVI i na początku XVII wieku. Po zawarciu unii brzeskiej Ostróg był początkowo najważniejszym centrum walki z unią. Właśnie tam w latach 90-tych XVI wieku zostały wydane ważne druki polemiczne: „*Ekthesis*” oraz „*Apokrisis*”, napisane ze stanowiska przeciwników unii. Znamienne jednak, że ich twórcą był brat czeski Marcin Broniewski, nie zaś któryś z wykładowców akademii. Z drugiej strony nie ulega wątpliwości, że Broniewski musiał współpracować przy pisaniu tych dzieł z nauczycielami kolegium w Ostrogu.

W początkach XVII wieku uczelnia ostrogska przechodziła wyraźny kryzys. Zamarła – choć na krótko – działalność drukarni w Ostrogu. Pojawiły się ponownie kłopoty ze skompletowaniem kadry naukowej dla kolegium. W 1603 roku przebywający w Rzymie przyszły metropolita unicki Józef Welamin Rutski przekazywał Mikołajowi Krzysztofowi Radziwiłłowi „*Sierotce*”, iż „*wojewoda kijowski jakieś akademie na Wołyniu fundować chce, rozesłał po Grecyi o profesory, ale tam teraz ze świecą nie najdzie*”⁵⁰. Kłopoty akademii związane były przynajmniej czę-

⁴⁹ Mic’ko, 1990, s. 47, 51; AZR, t. 4, nr 158, s. 244–245.

⁵⁰ Welamin Rutski do Mikołaja K. Radziwiłła „*Sierotki*” 15 lutego 1603 r., S. Golubev, dz. cyt., t. 1, dodatki, nr 23, s. 180–181.

ściowo z procesem niedołączenia księcia Konstantego, który liczył sobie już w tym czasie blisko 80 lat, a w dodatku około 1603/1604 roku uległ częściowemu paraliżowi. Wojewoda kijowski nie był więc w stanie sam czuwać nad funkcjonowaniem kolegium, tym bardziej, że z konieczności koordynował jeszcze walkę polityczną prowadzoną na forum sejmowym i sejmikowym przeciw unii. Prawosławie osłabiła bowiem w tym czasie śmierć najmłodszego z synów księcia Konstantego – Aleksandra (zm. w grudniu 1603 r.), na którego aktywność w obronie praw Cerkwi ojciec bardzo liczył.

Tak więc jeszcze za życia wojewody kijowskiego następował powolny upadek działalności ostrogskiej uczelni, a wraz ze śmiercią Konstantego Ostrogskiego w 1608 roku Ostróg przestał także odgrywać główną rolę w walce z unią brzeską. Rola tę przejęły bractwa cerkiewne (zwłaszcza wileńskie) oraz ruska szlachta, później zaś również Kozaczyzna zaporoska.

Po śmierci wojewody kijowskiego – zgodnie z podziałem dokonany jeszcze w 1603 roku – Ostróg został podzielony na dwie części. Pierwszą przejął kasztelan krakowski Janusz Ostrogski, najstarszy syn kniazia Konstantego i zarazem ostatni męski potomek rodu. Od dawna był on katolikiem. Drugą część trzymała początkowo w swoich rękach wdowa po Aleksandrze Ostrogskim – Anna z Kostków. Jeszcze w akcie podziału z 1603 roku pod wpływem ojca obaj bracia Janusz i Aleksander obiecywali *„strony kościołów tak rzymskiego, jako i greckiego wyznania to, co z dawna do nich nadano jest wcale, zachować mają podług dawnych przywilejów albo nadania, z tym warunkiem, że w Tarnowie i w Ostrogu spolne podawanie sobie i potomkom swym warują i zostawują czasy wiecznemi, to jest, do katolickich kościołów katolickie kapłany, a do cerkiew greckiej religii duchowne zwierzchności patriarchy konstantynopolskiego...”*⁵¹.

⁵¹ Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, teka 130, plik 8, pkt. 6.

Zgodnie z tym zapisem Janusz Ostrogski opiekował się po śmierci ojca prawosławnymi instytucjami leżącymi w jego dobrach. Dotyczyło to także akademii i drukarni w Ostrogu. Jednak po wydaniu w 1612 roku „Czasosłowa”, kasztelan krakowski przekazał ostrogską typografię archimandrycie dermańskiemu Issainowi Bałabanowi. Nieprzerwanie funkcjonowało natomiast kolegium. Można jednak przypuszczać, że poziom nauczania w nim bardzo się obniżył. Nie słychać bowiem w tym okresie o dłuższym pobycie w Ostrogu wybitniejszych prawosławnych intelektualistów. Wiadomo także, iż w tym czasie nastąpiło znaczne pogorszenie stanu budynków szpitala i cerkwi Troickiej, co być może dotyczyło również budynków szkolnych. Tak więc choć, mimo spadku poziomu nauczania, za życia Janusza Ostrogskiego szkoła w Ostrogu funkcjonowała jeszcze bez większych przeszkód, perspektywy jej dalszego rozwoju, czy choćby trwania, wyglądały coraz gorzej.

Śmierć kasztelana krakowskiego (1620) i dokonany niemal w tym samym czasie (1621) podział dóbr między córkami Aleksandra Ostrogskiego (wszyscy jego synowie zmarli wcześniej) zwiastowały trudne czasy dla ostrogskiej uczelni. Część Ostroga należąca wcześniej do księcia Janusza przeszła w ręce jego wnuka Dominika Władysława Zasławskiego, a drugą część otrzymała najmłodsza córka Aleksandra Ostrogskiego – Anna Alojza, która wyszła za mąż za Jana Karola Chodkiewicza (w listopadzie 1620 r.)⁵².

Anna Alojza Chodkiewiczowa była znaną protektorką Towarzystwa Jezusowego, niestety zasłynęła jednocześnie z chorobliwej wręcz nienawiści do prawosławnych⁵³. Od samego początku władania Ostrogiem dążyła do osłabienia pozycji prawosławia w mieście i majątkach do niej należących. Chodkie-

⁵² T. Kempa, *Dzieje...*, s. 134, 155.

⁵³ Nieco przejęskrawiony obraz tej postaci zob. Z. Kuchowicz, *Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI–XVIII wieku*, Łódź 1974, s. 183–193.

wiczowa zdawała sobie sprawę, że Ostrog jest świetnym miejscem dla krzewienia katolicyzmu i unii na Wołyniu. Prawosławny ostrogski kronikarz zanotował, iż księżna Anna Alojza „sprowadzała do Ostroga jezuitów tak, iż przez nich dużo złego doświadczyli prawosławni”. W innym miejscu te same kroniki czytamy o właścicielce Ostroga: „rozmaitymi sposobami przymuszała do unii [brzeskiej – T. K.], łaską i pod utratą łaski i nie mogła do tego przywieść” mieszkańców miasta⁵⁴. Rzeczywiście Chodkiewiczowa zaczęła dążyć do likwidacji prawosławnej szkoły, zamierzając jednocześnie założyć jezuickie kolegium w mieście. Pierwsi jezuita przybyli do Ostroga w 1623 roku rozpoczynając pracę przy farze ostrogskiej, a w następnym roku (27 lipca) Chodkiewiczowa utworzyła fundusz dla kolegium zakonników Towarzystwa Jezusowego składający się z 10 wsi oraz przeznaczyła na budowę budynków klasztornych i szkolnych 30 tys. złotych. Uroczyste otwarcie kolegium (jeszcze jednak w tymczasowych budynkach) nastąpiło w 1626 r. W roku 1627 jezuita otrzymali od Chodkiewiczowej kolejne 5 sió⁵⁵.

Jednocześnie ze wspieraniem działalności jezuitów księżna dążyła konsekwentnie do zamknięcia prawosławnej szkoły. Nie mogła jednak w sposób otwarty naruszać funduszu jej dziada, dlatego próbowała po swojemu interpretować zapisy przywileju fundacyjnego. W styczniu 1623 roku zabroniła bakałarzom wykładającym w szkole nauczać greki i łaciny, twierdząc, iż jej dziad wojewoda kijowski chciał rzekomo, by nauczano tych języków w osobnej katolickiej szkole⁵⁶. W rezultacie 25 października 1624 roku utworzyła oddzielną szkołę przy ostrogskiej, farze oddając na jej potrzeby część zysków z surazskiej włości (180 zł)⁵⁷.

⁵⁴ O. A. Bevzo, *L'vivskij litopis i ostroz'kij litopisec*, Kiiv 1971, s. 135, 137.

⁵⁵ S. Zająłski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, Kraków 1905, s. 1250-1255; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, opr. L. Grzebień i inni, Kraków 1996, s. 482; J. Wielewicki, dz. cyt., s. 151-152.

⁵⁶ Mic'ko, 1990, s. 66-67.

⁵⁷ S. Kardaszewicz, dz. cyt., s. 141.

Chodkiewiczowa dążyła jednak do zupełnej likwidacji funduszu utworzonego przez Konstantego Ostrogskiego. W tym celu zwróciła się do papieża. Urban III pozytywnie odpowiedział na prośbę księżnej i 20 grudnia 1633 roku uczynił ją wolną od krępujących jej wolę zapisów dziada, przyznając jej pełnię władzy nad Surazem i włością przynależną do tego zamku⁵⁸. W odpowiedzi na bezprawne naruszanie funduszu na rzecz szpitala i akademii przez Chodkiewiczową złożył protest w grodzie łuckim (18 stycznia 1634 r.) nowo mianowany prawosławny władca łucko-ostrogski Atanazy Puzyna⁵⁹. Nie przyniosło to jednak żadnego skutku. W 1640 roku dobra Suraz zostały przekazane przez księżną Annę Alojzę na rzecz funduszu, który miał utrzymywać bursę przy kolegium jezuickim przeznaczoną dla ubogiej wołyńskiej szlachty⁶⁰. Pozbawiona źródeł utrzymania prawosławna szkoła w Ostrogu przestała funkcjonować już wcześniej (zapewne na samym początku lat 30-tych XVI wieku). Wydaje się to tym bardziej prawdopodobne, że prawosławni stracili punkt oparcia w drugiej części miasta. Jeszcze w lutym 1630 roku w swojej części Ostroga (i w pozostałych dobrach należących do ordynacji ostrogskiej) w sposób administracyjny książe Dominik Zasławski wprowadził unię. Nie podporządkowało się jej tylko trzech księży, którzy musieli opuścić miasto⁶¹.

Za epilog działalności prawosławnego kolegium ostrogskiego można uznać wydarzenia z 1636 roku. Wówczas to Anna Alojza Chodkiewiczowa dokonała swoistej prowokacji wobec prawosławnych mieszkańców miasta. Najpierw w nocy z 24/25 maja księżna kazała przenieść szczątki jej ojca z cerkwi

⁵⁸ Mic'ko, 1990, s. 67.

⁵⁹ ArchiwJZR, cz. 1, t. 6, Kiev 1883, nr 273, s. 675–677.

⁶⁰ S. Załęski, *Jezuici...*, t. 4, s. 1253; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...*, s. 482; Mic'ko, 1990, s. 70–71.

⁶¹ ArchiwJZR, cz. 1, t. 6, nr 246, s. 611–612; O. Bevzo, dz. cyt., s. 139.

zamkowej do klasztoru jezuickiego w Ostrogu. Następnie przewieziono je do Jarosławia, gdzie pochowano w kościele jezuitów obok ciała jej matki. Sprawa ta podgrzała atmosferę wśród mieszkańców miasta, bo przecież Aleksander Ostrogski był za życia wiernym wyznawcą prawosławia. Na tym się jednak nie skończyły prowokacyjne działania Chodkiewiczowej wobec ludności prawosławnej. W dzień Zmartwychwstania Pańskiego księżna najechała rozpędzoną kareta zaprzęzoną w sześć koni w tłum ludzi idących w procesji. Według prawosławnych relacji było to działanie celowe. W skutek tego wielu ludzi wpadło do rzeki, byli też lekko ranni. Uczestnicy procesji odpowiedzieli na to pobiciem woźniców i obrzuceniem Chodkiewiczowej kamieniami. Hajducy księżnej zabili natomiast kilka osób z tłumu⁶².

W rezultacie tej awantury kilkudziesięciu mieszczan trafiło do aresztu. Książę Dominik Zasławski wprowadził wojsko do miasta i zarządził śledztwo. Następnie zwołał sąd szlachecki, który skazał dwóch mieszczan na karę śmierci, kilku na banicję z miasta. Co ciekawe, wszystkich skazanych księżna Anna Alojza ułaskawiła. Nie mniej osiągnęła ona to, do czego dążyła. Sąd bowiem odebrał prawosławnym wszystkie cerkwie znajdujące się w dobrach należących do Chodkiewiczowej⁶³.

Surowo ocenił w tym kontekście działania Anny Alojzy Chodkiewiczowej w stosunku do prawosławnych mieszkańców Ostroga ks. Stanisław Załęski (przecież jezuita), którego trudno podejrzewać o stronnictwo w tej sprawie: „taktykę jednak księżnej i jezuitów względem dyzunitów i Rusinów

⁶² O. Bevzo, dz. cyt., s. 137–138; S. Załęski, *Jezuici...*, t. 4, s. 1260.

⁶³ S. Załęski, *Jezuici...*, t. 4, s. 1261; tenże, *Jezuici w Polsce w skróceniu* (5 tomów w jednym), Kraków 1908,

s. 211; V. A. Kiku, *Anna-Aloiza, knjażna Ostroz'ka: protiležni obrazi odnei postati [w:] Ostrogiana v Ukraini i v Evropi. Materiali mižnarodnogo naukovogo simpoziumu* (Velika Volin, t. 23) 29–30 červnja, Starokostjantyniv 2001, s. 68.

w ogóle nie można nazwać roztropną, drażniono ich najniepotrzebniej, krzywdzono nawet [...] Ruś musiała przez lat 23 dostarczać podwód i robotnika na to, aby jej trudem i znojem dzwignięte gmachy, ogniskiem stały się polsko-łacińskiej propagandy, na zgubę Cerkwi ruskiej”⁶⁴.

Mimo strat jakie poniosło prawosławie w Ostrogu i innych dobrach należących niegdyś do książąt Ostrogskich, działania podjęte przez księcia Konstantego na polu prawosławia przyniosły przecież konkretne owoce. Stwierdzenie to dotyczy w głównej mierze działalności drukarni i kolegium w Ostrogu.

W pełni należy zgodzić się ze stwierdzeniem Natalii Jakowenko, iż *„stworzenie szkoły typu słowiańsko-grecko-łacińskiego stanowiło prawdziwą rewolucję w tradycji prawosławnej oświaty i po raz pierwszy na pograniczu bizantyjskiego Wschodu i łacińskiego Zachodu połączyło grecko-słowiański obszar kulturowy z katolicką Europą”*⁶⁵. Akademia ostrogska odegrała ważną rolę w intelektualnym odrodzeniu prawosławia w Rzeczypospolitej, ukazując drogę wyjścia z kryzysu i wytyczając drogę do tworzenia następnych szkół. Wzorce organizacyjne i programowe realizowane w uczelni ostrogskiej zastosowano z jeszcze większym powodzeniem w Akademii Kijowskiej. Można zaryzykować stwierdzenie, iż nie byłoby edukacyjnego i kulturotwórczego sukcesu Akademii w Kijowie bez wcześniejszej działalności kolegium w Ostrogu.

Pierwodruk:

„Akademia Ostrogska” [w:] *„Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej”* pod red. Antoniego Mironowicza, Urszuli Pawluczuk i Piotra Chomika, Białystok 2002, s. 55–79.

⁶⁴ S. Załęski, *Jezuici...*, t. 4, s. 1258–1259.

⁶⁵ N. Jakowenko, dz. cyt., s. 160.

DRUKARNIA OSTROGSKA

Powstanie drukarni ostrogskiej związane jest przede wszystkim z dwoma znanymi postaciami historycznymi: drukarzem Iwanem Fedorowem (ok. 1510–1583) oraz protektorem Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej – wojewodą kijowskim Konstantym Wasylem Ostrogskim (ok. 1524/1525–1608).

Ostrogski należał do tej, coraz mniej licznej w końcu XVI wieku, części ruskich magnatów, którzy wiernie trwali przy prawosławiu i starali się przeciwdziałać wewnętrznemu kryzysowi, jaki uwidocznił się w Cerkwi w tym czasie. Najważniejszym przejawem tego kryzysu był niski poziom intelektualny, a nierzadko też i moralny duchowieństwa prawosławnego. Wynikało to między innymi z trudności stworzenia nowoczesnego szkolnictwa cerkiewnego, które mogło by być konkurencyjne wobec dobrze zorganizowanego systemu edukacyjnego ewangelików, a także odradzającego się, głównie dzięki jezuitom, szkolnictwa katolickiego. Nie mniej ważne z punktu widzenia rozkrzewiania prawosławnej wiary było zakładanie ośrodków wydawniczych, w których tłoczono by cerkiewne druki, w tym – chyba szczególnie istotne w „*walce o dusze*” magnaterii i szlachty ruskiej – dzieła polemiczne.

Stworzenie szkół o średnim i wyższym poziomie nauczania, a także upowszechnienie edukacji na poziomie podstawowym, wreszcie otwarcie drukarni prawosławnych stanowiło warunek zatrzymania tendencji do odchodzenia od prawosławia magnatów i szlachty. Wszystko to wymagało jednak poważnych nakładów finansowych. Stąd na tym pierwszym etapie wewnętrznej odnowy Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej uwidoczniła się rola magnaterii. Dotyczyło to również drukarstwa.

Pierwszą prawosławną magnacką oficyną wydawniczą na terenie Rzeczypospolitej była drukarnia założona w Zabłudowie przez hetmana wielkiego litewskiego Hrehorego Chodkiewicza. To właśnie tam trafił wkrótce po przyjeździe z Moskwy do Wielkiego Księstwa Litewskiego drukarz Iwan Fedorow. Towarzyszył mu jego współpracownik z czasów moskiewskich – Piotr Mścislawiec¹. Obaj drukarze zaczęli działalność w Zabłudowie na przełomie 1566/1567 roku. Pierwszym dziełem, które tu wydrukowano, była wydana w 1569 roku „*Ewangelia uczytelnoje*” z przedmową Chodkiewicza. W następnym roku Fedorow, już bez Mścislawca (gdyż ten udał się do pracy w Wilnie), wydał jeszcze w oficynie zabłudowskiej „*Psalterz z Czasosłowcem*”. W obu dziełach wykorzystano czcionkę przywiezioną z Moskwy².

Ponieważ Hrehory Chodkiewicz zbliżał się już do kresu życia (zmarł prawdopodobnie w listopadzie 1572 r.³) i schorowany przestał zajmować się sprawami drukarni, Iwan Fedorow udał się do Lwowa⁴. Zabrał ze sobą część wyposażenia zabłu-

¹ Fedorow i Mścislawiec wydali w Moskwie w latach 1563–1565 „*Apostoła*” (Dzieje Apostolskie i Listy), a także dwukrotnie „*Czasownik*”.

² Na temat drukarni zabłudowskiej istnieje obfita literatura. Podstawowe informacje, a także literaturę dotyczącą tej oficyny zebrała ostatnio: Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyryliczne z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn 2003, s. 39–46. Zob. też: J. Łabyncew, L. Szczawińska, *W mieście zwanym Zabłudowem*, Białystok 1995.

³ O wątpliwościach odnośnie ustalenia daty śmierci Chodkiewicza zob. H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002, s. 152.

⁴ Rozstanie z Chodkiewiczem, wg świadectwa samego Fedorowa (zamieszczonego w przedmowie do „*Apostoła*” wydanego we Lwowie w 1579 roku), nastąpiło w przyjacielskiej atmosferze. Hetman proponował drukarzowi, by ten zaczął spokojne życie na wsi, ale Fedorow zgodnie z nakazem Bożym zamierzał kontynuować swe dzieło i „po całym świecie rozsiewać ziarno duchowe i wszystkim po kolei rozdawać ten pokarm duchowy”, J. Łabyncew, L. Szczawińska, *W mieście...*, s. 62 (tu tłumaczenie całości przedmowy Fedorowa do „*Apostoła*” w przekładzie A. Naumowa).

dowskiej drukarni. We Lwowie Fedorow wydrukował w 1574 roku „*Apostoła*” (powtórzenie moskiewskiej edycji z 1564 r.), a także nowatorski „*Bukwar*” (Elementarz). Tutaj bliższe kontakty nawiązał z nim Konstanty Ostrogski.

Wojewoda kijowski w tym właśnie czasie (1574) po długoletnich staraniach odzyskał rodowe gniazdo Ostróg oraz szereg innych posiadłości, należących niegdyś do jego ojca, hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrońskiego⁵.

W ten sposób wołyński możnowładca stał się właścicielem największej fortuny magnackiej w Rzeczypospolitej⁶. Miało to znaczenie dla mecenatu wojewody kijowskiego na polu prawosławia. Odtąd bowiem zakres działań podejmowanych przez Ostrońskiego jako mecenasa i opiekuna Cerkwi w Rzeczypospolitej wyraźnie się zwiększył. Swoje główne prawosławne fundacje umieścił w Ostrogu. Dzięki temu miasto to w ostatnim ćwierćwieczu XVI wieku stało się najważniejszym centrum oświatowo-kulturalnym prawosławia na ziemiach ruskich. Trzon tego ośrodka stanowiły akademie ostrońska⁷ oraz zwią-

⁵ Część dóbr po hetmanie Konstantym Iwanowiczu Ostrońskim (ok. 1560–1530) przeszła w ręce jego syna Ilii, a następnie po jego rychłym zgonie (1539) poprzez małżonkę Ilii – Beatę z Kościeleckich (która weszła w nowy małżeński związek) dostała się – zresztą w niezupełnie legalny sposób – wojewodzie sieradzkiemu Olbrachtowi Łaskiemu. Ten potrzebując gotówki na spłatę swoich długów zdecydował się pogodzić z Konstantym Ostrońskim i zwrócić mu większość dawnych dóbr rodowych, T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostroński (ok. 1524/25–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997, s. 25–27, 33–36, 171–176.

⁶ Konstanty Ostroński będąc jednym z najmłodszych ruskich magnatów wzmocnił jeszcze bardziej swoją pozycję ekonomiczną poprzez małżeństwo z Zofią Tarnowską (1553). Dzięki niemu wszedł on stopniowo w posiadanie największej fortuny magnackiej w Koronie. Za taką uważał ją: W. Dworzaczek, *Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego*, Warszawa 1985, s. 218; T. Kempa, *Konstanty...*, s. 32–33, 50–60.

⁷ O akademii (kolegium) ostrońskim zob. I. Mic'ko, *Ostroz'ka slov'jano-greko-latins'ka Akademia (1576–1636)*, Kiiv 1990; T. Kempa, *Akademia ostrońska [w:] Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk, P. Chomika, Białystok 2002, s. 55–79.

zana z nią drukarnia. Ich powstanie było możliwe dzięki sprowadzeniu przez wojewodę kijowskiego do Ostroga wielu wybitnych uczonych, ale także doskonale znających się na rzemiośle drukarskim specjalistów. Wśród tych ostatnich poczesne miejsce zajmował Iwan Fedorow.

Zanim Fedorow przybył do Ostroga, musiało nastąpić wykrystalizowanie się planu założenia drukarni przez Konstantego Ostrogskiego. Niewątpliwie ważną zachętę w tej kwestii stanowiło dla wojewody kijowskiego istnienie oficyny zabłudowskiej. Poza tym Ostrogski utrzymywał szerokie kontakty z uciekinierem z Moskwy, kniazem Andriejem Kurbskim, który osiadłszy w Wielkim Księstwie Litewskim, stał się katalizatorem działań podejmowanych przez wielu ruskich możnowładców na rzecz prawosławia⁸. Zachęty Kurbskiego wpływały także na Ostrogskiego. Wiadomo bowiem, że wojewoda kijowski konsultował z nim swoje plany wydawnicze⁹. Poza tym nie należy w tym miejscu zapominać o szerokich kontaktach kniazia Konstantego ze środowiskiem protestantów, dla których zakładanie drukarni było istotnym czynnikiem ekspansji ewangelickiej wiary.

Nie ulega również wątpliwości, iż założenie drukarni w Ostrogu przez wojewodę kijowskiego należy wiązać z jego planem wydania Biblii dla prawosławnych. Ostrogski zdawał sobie sprawę, że jej druku w Rzeczypospolitej doczekali się już wcześniej zarówno katolicy jak i protestanci (słynna Biblia brzeska z 1563 roku). Oczywiście trudno przypuszczać, że wojewoda kijowski zamierzał ograniczyć działalność wydawniczą swojej przyszłej drukarni do wydania Pisma Świętego, przeczą

⁸ Wpływ Kurbskiego na Ostrogskiego szczególnie podkreślał: I. Ogijenko, *Istorijska ukrainskogo drukarstva*, t. 1: *Istorično-bibliografičnij ogljad ukrainskogo drukarstva XV–XVIII vv.*, L'viv 1925 (reprint Kiiv 1994), s.188–189.

⁹ Zob. *Skazanijska knjazja Kurbskago*, wyd. N. Ustrialov, Sankt Petersburg 1842, s. 253–255, 281–282.

temu zresztą choćby znane listy Kurbskiego do Ostrogskiego. Jednakże zrealizowanie tego wiekopomnego dzieła, jakim byłby druk pierwszej pełnej Biblii w alfabecie cerkiewno-słowiańskim, musiało wpłynąć także na wykrystalizowanie się szerszych planów wydawniczych kniazia.

Trudno sprecyzować dokładnie, kiedy Ostrogski zaczął realnie rozważać możliwość wydania przekładu Biblii. Wiadomo, że jedyny pełny rękopiśmienny egzemplarz Pisma Świętego w języku cerkiewno-słowiańskim, jaki udało się zdobyć Ostrogskiemu (i na jakim w istotnej mierze oparto druk Biblii ostrogskiej), otrzymał on od cara Iwana Groźnego za pośrednictwem litewskiego posła Michała Haraburdy¹⁰. Ten ostatni z dyplomatyczną misją do państwa moskiewskiego udał się na początku 1573 roku, a następne jego poselstwa do Moskwy miały miejsce dopiero w latach 80-tych XVI wieku. Najprawdopodobniej więc już w 1573 roku Ostrogski otrzymał ten najważniejszy egzemplarz Pisma Świętego, na którym oparto druk Biblii ostrogskiej¹¹. Wynikałoby z tego, że wojewoda kijowski myślał o wydaniu prawosławnej Biblii co najmniej od początku lat 70-tych.

Tak więc nawiązanie kontaktu z Iwanem Fedorowem, który po opuszczeniu Zabłudowa, próbował wydawać książki we Lwowie, było naturalnym etapem na drodze do realizacji planów wydawniczych Ostrogskiego. Nastąpiło to najprawdopodobniej jeszcze w 1574 roku, gdyż już na początku następnego roku Fedorow został z ramienia kniazia Konstantego zarządcą monasteru dermańskiego, najważniejszego ośrodka monasty-

¹⁰ Wynika to z przedmowy do wydanej Biblii ostrogskiej. Zob. też: Ja. Isaewič, *Ostrožskaja Biblija kak pamjatnik mežslavjanskich kul'turnych svjazej* [w:] *Fedorovskije Čtenija*, 1981, Moskwa 1985, s. 16-17.

¹¹ Chyba, że przyjmujemy, że Haraburda był też w Moskwie prywatnie, co wydaje się jednak bardzo mało prawdopodobne, szczególnie, iż w latach 70-tych Rzeczypospolita znajdowała się formalnie w stanie wojny z Moskwą (który był przeplatany jedynie krótkimi okresami rozejmów).

cyzmu na Wołyniu¹². Ostrogski był ktitorem tego prawosławnego klasztoru. Zapewne umieszczenie drukarza w monasterze dermańskim stanowić miało ze strony magnata formę zachęty, także ekonomicznej, do związania się Fedorowa z Ostrogskim na dłużej. Z drugiej strony wiadomo, że drukarz zostawił we Lwowie większość swego warsztatu. Może świadczyć to o tym, że Fedorow związał się z wojewodą kijowskim kontraktem na określony czas i realizację konkretnego zadania (druk Pisma Świętego). Potwierdzeniem tego może być fakt, że wkrótce po wydrukowaniu Biblii ostrogskiej sławny drukarz opuścił Ostróg i wrócił do Lwowa.

To, iż głównym zadaniem, jakie postawił Ostrogski przed Fedorowem, miało być przygotowanie do druku i wydanie Biblii, nie może budzić wątpliwości. Wiadomo, że z polecenia wojewody kijowskiego lwowski drukarz nie tylko kompletował niezbędne urządzenia drukarskie w Ostrogu, ale też udał się na południe Europy do Turcji i Mołdawii w celu poszukiwania rękopiśmiennych przekładów Pisma Świętego w języku słowiańskim¹³. Misja Fedorowa zakończyła się niepowodzeniem, gdyż nie udało mu się znaleźć żadnego egzemplarza Biblii zawierającego przekład całego Starego Testamentu. Książę poszukiwał też odpowiednich egzemplarzy Biblii w Rzymie. Papież Grzegorz XIII przesłał mu rękopiśmienny egzemplarz Pisma Świętego. Ale i to nie był najprawdopodobniej przekład całości Biblii na język cerkiewno-słowiański¹⁴.

¹² Archiv jugo-zapadnoj Rossii izdavaemyj vremennoju Kommissieju dlja razbora drevnich aktov (dalej: ArchivJZR), cz. 1, t. 1, Kiev 1859, nr 11, s. 48-52.; E. Nemirovskij, *Ivan Fedorov okolo 1510-1583*, Moskwa 1985, s. 169.

¹³ *Peršodrukar Ivan Fedorov ta jogo poslidovniki na Ukraini (XVI - perša polovina XVII st.)*. Zbirnik dokumentov, Kiiv 1975, nr 16, s. 38-39; *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 6: Małopolska - ziemie ruskie, opr. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, Wrocław-Kraków 1960, s. 85.

¹⁴ Antonio Possevino, a także nuncjusz Alberto Bolognetti donosili do Rzymu, że to przede wszystkim na Biblii słowiańskiej z Rzymu oparto druk

Trudności ze znalezieniem większej liczby przekładów Pisma Świętego na język cerkiewno-słowiański sprawiły, że druk Biblii przesunął się w czasie. Prawdopodobnie pierwszym drukiem, jaki wyszedł spod prasy ostrogskiej drukarni, był „*Bukwar*” wydany w 1578 roku. W każdym razie jest to najstarszy znany badaczom druk ostrogski. Podstawę tego wydawnictwa stanowił wydrukowany kilka lat wcześniej przez Fedorowa „*Bukwar*” lwowski. Jednakże w przedmowie do ostrogskiej książki zaznaczono, iż wydrukowano ją na potrzeby dydaktyczne świeżo założonej przez Konstantego Ostrogskiego szkoły w Ostrogu. W związku z tym umieszczono w nim także grecki alfabet oraz porównawczo modlitwy w językach greckim i cerkiewno-słowiańskim¹⁵.

Jest prawdopodobne, że około 1578 roku z drukarni w Ostrogu wyszedł jeszcze jeden druk, mianowicie odpowiedź protestanta (arianina?) Motowiłły¹⁶, związanego z Ostrogskim, na książkę jezuity Piotra Skargi „*O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o greckiem od tej jedności odstąpieniu*” (1577). Dzieło Skargi było zadedykowane wojewodzie kijowskiemu jako najważniejszemu protektorowi prawosławia w Rzeczypospolitej i miało zachęcić go do unii z Kościołem rzymskim. Autor, próbując wyjaśnić powody wielkiej schizmy między Kościołem Zachodnim a Wschodnim, na przedstawicieli tego ostatniego zrzucił całą winę za rozłam. Właśnie dlatego Ostrog-

Biblii ostrogskiej, Monumenta Poloniae Vaticana (dalej: MPV), t. 6, ed. E. Kuntze, Kraków 1938, nr 229, s. 401 (K. Ostrogski do Grzegorza XIII 8 lipca 1583 r.); nr 245, s. 422 (A. Bolognetti do kard. Como 20 lipca 1583 r.); J. Krajcar, *Konstantin Basil Ostrozskij and Rome in 1582-1584, Orientalia Christiana Periodica*, t. 35, 1969, vol. 1, s. 194-195.

¹⁵ I. Mic'ko, *Ostroz'ka...*, s. 33.

¹⁶ Motowiłło był przedstawicielem szlachty z Wołynia, pochodził zapewne ze wsi Motowiłowka (koło Starokonstantynowa). W końcu XVI wieku słychać było co najmniej o dwóch członkach tego rodu: Janie i Michale, I. Mic'ko, *Ostroz'ka...*, s. 102-103.

ski postanowił w duchu polemicznym odpowiedzieć na książkę jezuitę. Wiadomo z listów Kurbskiego do wojewody kijowskiego, że ten ostatni posłużył się piórem protestanta, by odpowiedzieć Skardzie¹⁷. Książę Konstanty uważał widocznie, że ewangelicy są lepiej przygotowani do polemiki z katolikami. Zupełnie inne zdanie miał na ten temat ortodoksyjny Kurbski, który w ostrych słowach zganił Ostrońskiego za wysługiwanie się protestantami w sporach z łacinnikami. Dlatego nie ma pewności, czy wojewoda kijowski ostatecznie zdecydował się wydrukować polemikę autorstwa Motowiły. Nie zachowała się ona do naszych czasów również w formie rękopiśmiennej.

Tymczasem w Ostrogu zebrał się spory zespół ludzi przygotowujący do druku Biblię. Wiadomo, że od strony technicznej osobą odpowiedzialną za druk był Fedorow, a pomagał mu jego uczeń Hryń Iwanowicz. Fedorow zabrał Iwanowicza z Zabłudowa jeszcze jako chłopca i opłacił jego naukę we Lwowie. Choć Hryń kształcił się tam w sztuce malarskiej¹⁸, to jednak wydaje się, iż najważniejsza okazała się praktyczna wiedza drukarska, którą nabył od samego Fedorowa¹⁹. Od strony merytorycznej przygotowaniem Biblii do druku zajmowali ludzie, którzy wkrótce mieli odgrywać istotną rolę w tworzącym się kolegium (akademii) ostrońskim. Na pierwszym miejscu należy w tym kontekście wymienić Herasyma Smotryckiego, szlachcica pochodzącego z Podola, który u wojewody kijowskiego pełnił przez pewien czas funkcję podskarbiego. W latach 80-tych XVI wieku był rektorem kolegium ostrońskiego. Oprócz tego nad tekstem Biblii pracowali Grecy pochodzący z Krety, którzy

¹⁷ Biblioteka literatury drevnej Rusi, t. 11, Sankt Petersburg 2001, s. 544–550.

¹⁸ Umowa między Fedorowem a Hryniem Iwanowiczem z 26 lutego 1583 r., w której opisano też wcześniejszą współpracę ich obu, *Peršodrukar...*, nr 23, s. 47–49.

¹⁹ O Hrynie (Grzegorz) Iwanowiczu w: I. Mic'ko, *Ostroz'ka...*, s. 91; *Drukarze dawnej Polski*, s. 106–107.

przybyli do Ostroga z Włoch: zwolennik unii Dionizy Rallu (Paleolog) oraz Eustachy Nathanael, który był zarazem nauczycielem dzieci wojewody kijowskiego. Ten ostatni czuwał nad poprawnością nielicznych tekstów greckich w Biblii ostrogskiej. Jest także bardzo prawdopodobne, iż już wcześniej przygotowywał on do druku greckie fragmenty „*Bukwara*”²⁰.

Wydanie całości Biblii poprzedził druk w typografii w Ostrogu Nowego Testamentu z Psalterzem. Wydano go w końcu 1580 roku. Do druku tego dołączono krótką książeczkę autorstwa Tymofieja Michajłowicza pt. „*Knížka, sobranie wjeszej nuźniejszych...*”²¹, która naśladowała podobne wydawnictwa drukowane przez katolików i protestantów, ale napisano ją zgodnie z prawosławnymi kanonami i w tym należy upatrywać jej nowatorstwa²².

Wydanie Nowego Testamentu można uznać za swoistą próbę generalną, zarówno dla Fedorowa jak i zespołu pod kierunkiem Herasyma Smotryckiego, przed wydrukowaniem ostrogskiej Biblii. W czasie jej druku (w maju 1581 r.) z pras typografii w Ostrogu wyszła jeszcze jedna pozycja o pionierskim charakterze. Była to „*Chronologia*” Andrzeja Rymszy²³. Ten niewielki druk można uznać za pierwszy w cyrylicy druku na ziemiach ruskich utwór poetycki. Jego autorem był protestant, klient zięcia Konstantego Ostrogskiego – Krzysztofa

²⁰ MPV, t. 6, nr 231, s. 402–403; J. Krajcar, *Konstantin...*, s. 196 i n.; T. Kempa, *Konstanty...*, s. 108; I. Mic'ko, *Ostroz'ka...*, s. 107–108 (tu zebrane podstawowe informacje o Dionizym Rallu); Ja. Isaewič, *Istorija izdanija ostrožskoj Biblii [w:] Ostrožskaja Biblija. Sbornik statej, Moskva 1990, s. 5.*

²¹ T. Michajłovič, *Knížka, sebranie veščej nuźnejšich vkratce skorago radi obretenija v Knize Novago Zaveta, Ostróg 1580. Pełny opis w: Ja. Zapasko, Ja. Isaewič, Pamjatki knižkovogo mistectva. Katalog starodrukiv vidanich na Ukraini, kn. 1 (1574–1700), L'viv 1981, s. 26.*

²² I. Mic'ko, *Ostroz'ka...*, s. 33.

²³ A. Rimša, [*Chronologija*], *kotorogo sja mesjaca što za starych vekov delo krotkoe opisanie, Ostróg 1581. Pełny opis: Ja. Zapasko, Ja. Isaewič, Pamjatki...*, s. 26–27.

Radziwiłła „Pioruna”. „Chronologia” miała służyć jako rodzaj podręcznika do nauki historii uczniom szkoły w Ostrogu²⁴.

Druk Biblii ostrogskiej, który rozpoczął się jeszcze w 1580 roku zakończył się ostatecznie w sierpniu 1581 roku. Różne daty określające koniec druku (12 lipca 1580 i 12 sierpnia 1581 r.) umieszczone na poszczególnych zachowanych egzemplarzach Biblii ostrogskiej nie świadczą bynajmniej, jak uważano dawniej, że mieliśmy do czynienia z jej dwoma wydaniem. Było to zapewne efektem opóźnień w druku Biblii, związanych z trudnościami w tłumaczeniu poszczególnych fragmentów Pisma Świętego (przede wszystkim Starego Testamentu). Świadczą o tym też pewne różnice występujące pomiędzy poszczególnymi egzemplarzami dzieła. Wynika z tego, że można mówić o co najwyżej kilku nakładach Biblii ostrogskiej²⁵. Mimo niewątpliwych problemów, z jakimi stykali się twórcy ostrogskiej Biblii, końcowy efekt ich wyteźonej pracy był imponujący. Dzieło to było pierwszą w dziejach pełną wersją Pisma Świętego w języku cerkiewno-słowiańskim²⁶. W Biblii ostrogskiej użyto 6 rodzajów pisma. Częściowo Fedorow posłużył się przy jej wydaniu czcionkami jeszcze z okresu moskiewskiego, ale w większości były to zupełnie nowe kroje pisma²⁷. Ornamentyka Biblii była powściągliwa, ale zrozumiałe jest to ze względu na charakter utworu. Mimo to zdobnictwo, autorstwa prawdopodobnie Hrynia Iwanowicza, należy uznać za stojące na wysokim poziomie²⁸.

²⁴ K. Charlampovič, *Zapadnorusskija, pravoslavnyja školy XVI i načala XVII veka*, Kazan 1898, s. 275.

²⁵ Ja. Isaevič, *Istorija izdanija...*, s. 11; M. Gębarowicz, *Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569–1583 na tle epoki*, *Roczniki Biblioteczne*, 13/1969, z. 3–4, s. 168.

²⁶ *Biblia sireč knjige vetchago i novago zaveta po jazyku slovensku*, Ostróg 1581.

²⁷ *Drukarze dawnej Polski*, s. 168.

²⁸ Szeroko stronę zdobniczą w dziełach Iwana Fedorowa przedstawił: Ja. Zapasko, *Mistecka spadščina Ivana Fedorova*, L'viv 1974.

Całość Biblii liczyła 1256 stron, na których w kolejności umieszczono: tytuł, herb Ostrogskich, przedmowę napisaną w imieniu fundatora w języku greckim oraz ruskim, wstęp Herasya Smotryckiego jako głównego redaktora wydawnictwa, hymn na cześć Konstantego Ostrogskiego (autorstwa Smotryckiego), księgi Starego Testamentu, Nowy Testament ze słowem wstępnym metropolity bułgarskiego Teofilakta, wreszcie posłowie Fedorowa jako głównego drukarza²⁹. Język dzieła odpowiadał tradycyjnemu literackiemu językowi cerkiewno-słowiańskiemu³⁰, dzięki czemu Biblia ostrogska zyskała uznanie wszystkich słowiańskich Kościołów prawosławnych. Nic dziwnego, że przez ponad dwieście lat była ona podstawowym obowiązującym wzorcem dla innych prawosławnych wydawców Pisma Świętego. Należy tu przypomnieć, że pierwsza moskiewska drukowana Biblia z 1663 roku oparta była właśnie na Biblii ostrogskiej, co zresztą zostało zaznaczone w przedmowie cara Aleksego Michajłowicza³¹. O popularności, jaką Biblia ostrogska cieszyła się w państwie moskiewskim świadczyć może fakt, że w XVII wieku znajdowała się ona w wielu rosyjskich bibliotekach klasztornych, częstokroć w kilku a nawet kilkunastu egzemplarzach (np. w monasterze sołowieckim było ich 8)³². Szeroko znana była także na Bałkanach³³. Wydanie Biblii

²⁹ Dokładny opis zawartości Biblii ostrogskiej: Ja. Zapasko, Ja. Isaewič, *Pamjatki...*, s. 27.

³⁰ Szerzej zob. A. Alekseew, *Mesto ostrožskoj Biblii v istorii slavjanskogo teksta svjaščennogo pisanija* [w:] *Ostrožskaja Biblija. Sbornik statej*, Moskva 1990, s. 48–73.

³¹ I. Ogijenko, *Istorija...*, s. 197–198; M. Bendza, *W czterechsetlecie wydania Biblii ostrogskiej 1581–1981*, *Rocznik Teologiczny*, t. 23, 1981, s. 53.

³² T. Kempa, *Konstanty...*, s. 108; B. Sapunov, *Ostrožskaja Biblija v russkich bibliotekach konca XVI–XVII v.* [w:] *Fedorovskije Čtenija* 1981, Moskva 1985, s. 160–163.

³³ Szerzej zob. Ja. Isaewič, *Ostrožskaja Biblija kak pamjatnik mežslavjanskich kul'turnych svjazej* [w:] *Fedorovskije Čtenija* 1981, Moskva 1985; A. Jasinovskij, *Rol Ostroga v kulturnich vzaeminach Ukraini iz slov'janami i Grekami* [w:]

ostrogskiej miało także swoje znaczenie dla stosunków wyznaniowych panujących w Rzeczypospolitej. Dało bowiem prawosławnym ważny atut w polemice z ewangelikami i katolikami.

Wkrótce po wydrukowaniu Biblii ostrogskiej Iwan Fedorow wyjechał z Ostroga i znalazł się ponownie we Lwowie. Nie wiadomo, czy losy drukarza i Konstantego Ostrogskiego rozeszły się z powodu jakiegoś konfliktu między nimi. Być może poszło o kwestię zapłaty za druk. Wiadomo, że Fedorow zabrał ze sobą do Lwowa część wyposażenia ostrogskiej drukarni oraz 400 egzemplarzy Biblii, w tym dwieście niepełnych³⁴. Trudno powiedzieć, czy stanowiły one część wynagrodzenia drukarza, czy może książę zlecił mu sprzedaż Biblii we Lwowie. Na to drugie wyjście wskazywać może fakt, że Ostrogski – po śmierci Fedorowa 5 (15) grudnia 1583 r.³⁵ – nałożył areszt na majątek pozostały po drukarzu, w tym na egzemplarze Biblii³⁶. Już kilka miesięcy później (w lipcu 1585 r.) Ostrogski zdjął jednak areszt z majątku po Fedorowie³⁷. Najwidoczniej musiał dojść do jakiegoś porozumienia z innymi wierzycielami, którzy mieli pretensje do tego, co zostawił po sobie drukarz.

Po odejściu Fedorowa z Ostroga oficyna wydawnicza w tym mieście znalazła się w wyraźnym kryzysie. Konstanty Ostrogski stracił nie tylko świetnego drukarza, którego trudno będzie

Ostroz'ka dawnina. Doslidžennja i materialy, t. 1, L'viv 1995, s. 97–99; I. Mic'ko, *Ostroz'ka...*, s. 56.

³⁴ O sporach o majątek pozostały po Fedorowie pisał: M. Gębarowicz, *Iwan Fedorow...*, s. 165–167. Kalendarium tych sporów wraz z wykazem zachowanych źródeł na ten temat: Fedorovskije Čtenija 1981, s. s. 228–234.

³⁵ Fedorowa pochowano w monasterze Onufrejskim we Lwowie. Płyta nagrobna znajdowała się w cerkwi św. Onufrego jeszcze w drugiej połowie XIX wieku, zaginęła po 1883 roku, *Drukarze dawnej Polski*, s. 86–87;

S. Kardaszewicz, *Dzieje dawniejsze miasta Ostroga*, Kraków 1913, s. 126.

³⁶ M. Gębarowicz, *Iwan Fedorow...*, dodatek 3, s. 174; *Peśnodrukar...*, nr 39, s. 70–71; E. Nemirovskij, *Iwan Fedorov...*, s. 216–217.

³⁷ *Peśnodrukar...*, nr 45, s. 76; F. Bostel, *Przyczynek do dziejów pierwszej ruskiej drukarni we Lwowie*, *Pamiętnik Literacki*, t. 2, Lwów 1902, s. 299–300.

mu w przyszłości zastąpić, ale i część wyposażenia drukarni. Również drugi z drukarzy, Hryń Iwanowicz, udał się do pracy w Wilnie. Do końca lat 80-tych ukazało się w Ostrogu zaledwie kilka druków, lecz tylko w przypadku dwóch ksiązek nie ma wątpliwości, iż były to wydawnictwa ostrogskie. Część badaczy wiąże wydanie dwóch krótkich druków autorstwa patriarchy konstantynopolitańskiego Jeremiasza II Tranosa z działalnością drukarni ostrogskiej. Pierwszy z nich zawiera między innymi posłania (z 1583 roku) do Konstantego Ostrogskiego, a także do ruskich hierarchów prawosławnych i mieszczan Wilna; drugi – list otwarty do ogółu wiernych na ziemiach ruskich³⁸. Wyjaśniały one negatywne stanowisko patriarchy w sprawie wprowadzenia nowego kalendarza gregoriańskiego. Niewykluczone, że ich wydanie zostało sfinansowane przez wojewodę kijowskiego, nie ma jednak żadnych dowodów na to, iż zostały one wydrukowane w Ostrogu. Przeczyć temu może fakt, że w 1586 roku Konstanty Ostrogiński zamówił w typografii Mamoniczów w Wilnie druk „*Gramatyki słowiańskiej*” na potrzeby ostrogskiego kolegium³⁹. Musiało wiązać się to z trudnościami z zapewnieniem odpowiedniej kadry drukarzy dla typografii ostrogskiej, względnie z brakami w sprzęcie drukarskim. Nie wykluczone wszakże, że oba utwory patriarchy Jeremiasza wydane zostały jednak w Ostrogu. Jeśli tak się stało, musiało mieć to miejsce nie wcześniej niż w 1587 roku (na drukach nie ma daty wydania), gdy drukarnia ostrogska zaczęła powoli wychodzić z kryzysu.

Symptodem ponownego ożywienia działalności drukarni ostrogskiej było ukazanie się dwóch ważnych ksiązek. Rozpo-

³⁸ Opis bibliograficzny zob. Ja. Zapasko, Ja. Isaewič, *Pamjatki...*, s. 29. Druki te znajdują się w Bibliotece Narodowej w Warszawie oraz w Bibliotece Ossolińskich we Wrocławiu. Ze względu na aktualną treść dotyczącą kwestii wprowadzenia kalendarza gregoriańskiego przez Kościół katolicki druki te wydrukowano nie wcześniej niż w końcu 1583 roku.

³⁹ Drukarze dawnej Polski, s. 169; T. Kempa, *Konstanty...*, s. 109.

częły one nowy etap w funkcjonowaniu typografii, który w pewnym stopniu wynikał ze zmian, jakie zaszły w życiu jej właściciela. Konstanty Ostrogski po zerwaniu negocjacji z wysłannikami papieżstwa (między innymi na temat unii i wprowadzenia nowego kalendarza) w 1584 roku, powrócił do postawy generalnie nieprzychylniej Rzymowi⁴⁰. Stanowisko wojewody kijowskiego wobec papieżstwa usztywniło się szczególnie po negatywnej reakcji patriarchów na wprowadzenie kalendarza gregoriańskiego. Ostrogski wraz ze swoją drukarnią włączył się w ten nurt polemiki z przedstawicielami Kościoła łacińskiego. W 1587 roku z pras ostrogskiej typografii wyszła pierwsza ważna (choć niezbyt obszerna) książka polemiczna napisana w okresie kontrreformacji przez przedstawiciela prawosławia: Herasyma Smotryckiego „*Klucz carstwa nebesnogo*”⁴¹. W utworze tym autor polemizował ze stroną katolicką w kwestii wprowadzenia kalendarza gregoriańskiego. W pierwszej natomiast części tego druku Smotrycki wystąpił przeciw prymatowi papieskiemu oraz ukazał specyfikę organizacji i funkcjonowania Kościoła prawosławnego (w odpowiedzi na książkę jezuita Benedykta Herbesta „*Wiary Kościoła rzymskiego wywody*” wydaną w Krakowie w 1586 r.)⁴². Na końcu książeczki zaznaczono, iż została ona napisana w akademii ostrogskiej. Stanowi ona bardzo konkretny przykład na symbiozę tej uczelni z typografią. Sam autor „*Klucza królestwa niebieskiego*” był w tym czasie rektorem akademii.

⁴⁰ Na temat podłoża kontaktów Ostrogskiego z papieżstwem w początkach lat 80-tych XVI wieku i przyczyn ich zerwania zob. T. Kempa, *Konstanty...*, s. 122–130; tenże, *Konstanty Wasyl Ostrogski wobec katolicyzmu i wyznań protestanckich, Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, R. 40/1996, s. 21–28; J. Krajcar, *Konstantin...*, s. 193–208.

⁴¹ Przedruk w: *ArchivJZR*, cz. 1, t. 7, Kiev 1887, s. 232–265. Dokładny opis druku zob. też: I. Mic'ko, *Ostroz'ka...*, s. 118–119.

⁴² A. Brückner, *Spory o unię w dawnej literaturze*, *Kwartalnik Historyczny*, R. 10/1896, s. 586–587; *Istorija ukrains'koi literaturi*, t. 1 (XI – perša polovina XVIII st.), Kiiv 1967, s. 233.

O tym, że drukarnia była ściśle związana z działalnością akademii świadczy zresztą usytuowanie obu tych instytucji w Ostrogu. Mieściły się one obok siebie na podzamczu i sąsiadowały z cerkwią św. Mikołaja. W inwentarzu miasta Ostroga z 1603 roku zaznaczono też, iż „drukarnia i szkoła” znajdowały się „we wspólnym podawaniu”⁴³.

W 1588 roku ukazał się w Ostrogu jeszcze jeden ważny druk polemiczny skierowany przeciw katolikom, mianowicie: „*Kniżyca: o edinnoj istinnoj prawosławnojj wierie...*”⁴⁴. Jego autorem był Wasyl Maluszycki (Surazski), pochodzący z rodziny sekretarza królewskiego Andrzeja Iwanowicza, właściciela Suraza na Wołyniu. Wasyl Maluszycki był zapewne nauczycielem w akademii ostrogskiej, a oprócz tego odpowiadał za szpital w Ostrogu fundowany wraz z akademią przez Konstantego Ostrogskiego⁴⁵. Książka Maluszyckiego zawierała wywód dogmatów prawosławnych i istotnych kwestii teologicznych, tych szczególnie, które różniły Cerkiew od nauki głoszonej przez katolików i ewangelików. Waga tego utworu w polemice religijnej tego okresu była więc bardzo duża. Wystarczy wspomnieć, że do druku tego nawiązywali później Iwan Wiszeński i Melecjusz Smotrycki⁴⁶.

Lata 90-te XVI wieku, a głównie ich druga połowa, to najlepszy okres w dziejach drukarni ostrogskiej. Spod pras typo-

⁴³ Rossijskij Gosudarstvennyj Istoričeskij Archiv w Sankt Petersburgu (dalej: RGIA), f. 823, op. 1, d. 262, k. 8; N. Koval'skij, *Akt razdela vladenij knjazej Ostrožskich kak istoričeskij istočnik* [w:] *Voprosy otečestvennoj istoriografii i istočnikovedenija*, Dnepropetrovsk 1975, s. 131; S. Kardaszewicz, *Dzieje...*, s. 97; A. Perłštejn, *Opisanie goroda Ostroga*, Moskva 1847, s. 9 (tu plan Ostroga uwzględniający położenie głównych obiektów w XVI-XVII wieku).

⁴⁴ Przedrukowana w: *Russkaja Istoričeskaja Biblioteka* (dalej: RIB), t. 7, Sankt Petersburg 1882, s. 690–938.

⁴⁵ Nieliczne informacje źródłowe na temat Wasyla Maluszyckiego zebrał: I. Mic'ko, *Ostroz'ka...*, s. 100.

⁴⁶ A. Brückner, *Spory...*, s. 587–588; *Istorija ukrains'koi literaturi*, t. 1, s. 235–236.

grafii wyszło wówczas 9 druków, co stanowiło około 1/3 wszystkich ostrogskich wydań. Tak płodna działalność ostrogskich drukarzy związana była, przynajmniej częściowo, z zastrzeżeniem polemiki między prawosławnymi a rzymskimi katolikami (a później także unitami) w związku z przygotowaniem i zawarciem unii brzeskiej (1595/1596). Zanim jednak wydano kolejne dzieła polemiczne, w Ostrogu ukazały się dzieła o czysto religijnym charakterze: „*Kniga o postniczestwie*” św. Bazylego Wielkiego (w 1594 r.) i „*Margarit*” św. Jana Złotoustego (w 1595 r.).

Około 1595 roku Konstanty Ostrogski założył na potrzeby swojej drukarni papiernię w Ostrogu⁴⁷, gdyż papier ze znakiem wodnym ostrogskiej wytwórni użyty był po raz pierwszy w druku „*Margarit*”. W późniejszych latach większość ostrogskich (i dermańskich) druków wydawana była na papierze miejscowej produkcji. Znaki wodne papierni ostrogskiej przedstawiały herb Ostrogskich w różnych wersjach⁴⁸.

W czerwcu 1595 roku, po zawarciu na synodzie w Brześciu Litewskim porozumienia co do warunków przyszłej unii przez prawosławnych władcyków ruskich z przedstawicielami Kościoła łacińskiego (arcybiskup lwowski Jan Dymitr Solikowski), Konstanty Ostrogski w otwarty sposób wystąpił przeciw poddaniu pod jurysdykcję papieską metropolii kijowskiej. W tym celu jako „*przedni patron religii greckiej*” skierował list otwarty do wyznawców prawosławia w Rzeczypospolitej, powiadamiając ich o akcji podjętej przez większość władcyków i wzy-

⁴⁷ Papiernia znajdowała się obok prochowni pod Nowym Miastem w Ostrogu (inwentarz z 1603 r.), RGIA, f. 823, op. 1, d. 262, k. 10.

⁴⁸ Papiernia ostrogska działała do połowy lat 50-tych XVII wieku, a więc przeżyła samą drukarnię. Na temat wytwórni papieru w Ostrogu zob. O. Macjuk, *K istorii ostrožskoj bumažnoj mel'nicy* [w:] Fedorovskie Čtenija, 1981, Moskwa 1985, s. 144-148; M. Gębarowicz, *Z dziejów papiernictwa XVI-XVIII wieku*, Roczniki Biblioteczne, R. 19/1966, s. 55 i n.; O. Macjuk, *Ostroz'ka papirnja kincja XVI - počatku XVII st.* [w:] Ostroz'ka davnina, t. 1, s. 37-39.

wając ich do nieposłuszeństwa wobec tych duchownych, którzy przyjmą unię. Wiadomo, że to obszerne posłanie (zapewne zresztą nie pisane przez samego Ostrońskiego) książkę kazał wydrukować, choć żaden egzemplarz tego druku nie zachował się prawdopodobnie do naszych czasów. List ten znany jest natomiast z rękopiśmiennej kopii wydanej w XIX wieku⁴⁹.

Nie ma dowodów na to, że w tym okresie przygotowani do unii brzeskiej w Ostrogu zostały wydane jakieś inne druki o charakterze polemicznym. Nie wykluczone jednak, iż wydrukowano tam zaginiony „*Katechizm*” Stefana Zizanii, który prowadził aktywną działalność przeciw unii na terenie Wilna. Była to książka, która wzbudziła w tym czasie najżywszą polemikę ze strony katolików⁵⁰, a i w środowisku prawosławnych została odebrana w sposób niejednoznaczny. Zizanię oskarżano bowiem o uleganie wpływom protestanckim. Ówczesne związki wojewody kijowskiego z ewangelikami nie wykluczały druku „*Katechizmu*” właśnie w Ostrogu, tym bardziej że sam Zizania dedykował w tym czasie księciu Konstantemu inny swój utwór: „*Kazanie św. Cyryla, patriarchy jerozolimskiego...*” (wydane cyrylicą w Wilnie w 1596 r.)⁵¹. Z drugiej jednak strony zachowane do naszych czasów druki autorstwa Zizanii zostały wydane w typografii brackiej w Wilnie.

Już po zawarciu unii brzeskiej Ostróg stał się głównym centrum walki z unią. Było to wynikiem aktywnego zaangażowania się Konstantego Ostrońskiego w działalność antyunijną.

⁴⁹ Akty odnoszącej się do historii zapadnoji Rossii sobrannye i izdawaemye Archeografičeskoju Kommissieju (dalej: AZR), t. 4, Sankt Petersburg 1851, nr s. 99–104.

⁵⁰ Bezpośrednią odpowiedź na „*Katechizm*” Zizanii dał Szczęsny Żebrowski w książce: „*Plewy Stephanka Zyzaniey, heretyka z Cerkwi ruskiej wyklętego*” (Wilno 1596). Zizania został wyklęty przez metropolitę Rahożę i duchowieństwo zebrane na synodzie w Nowogródku w styczniu 1596 roku, AZR, t. 4, nr 91, s. 125–127.

⁵¹ A. Brückner, *Spyry...*, s. 589.

Znalazło to także swoje odbicie w drukach wychodzących w oficynie ostrogskiej. Za sprawą wojewody kijowskiego powstał jeden z najgłośniejszych utworów polemicznych tego czasu – „*Apokrisis abo odpowiedź na książki o synodzie brzeskim*” Christophora Philaletha. Dziś wiadomo już, że za tym pseudonimem krył się związany z Ostrogskim brat czeski Marcin Broniewski, znany trybun szlachecki z czasów Zygmunta III, aktywny uczestnik rokoszu Zebrzydowskiego⁵². „*Apokrisis*” stanowiło odpowiedź strony prawosławnej na książkę jezuita Piotra Skargi „*Synod brzeski i jego obrona*” (1597), która stanowiła pochwałę unii brzeskiej. Jest rzeczą znamionną, iż Ostrogski powierzył napisanie odpowiedzi na ten druk w imieniu prawosławnych protestantowi. Głównym tego powodem był fakt, iż książkę miał chyba większe zaufanie do talentów polemicznych ewangelików. Poza tym przecież był to okres, w którym Ostrogski zabiegał o zbliżenie z protestantami nie tylko w walce politycznej o egzekwowanie zasad konfederacji warszawskiej, ale też dążąc do unii religijnej⁵³. Początkowo „*Apokrisis*” zostało wydane po polsku w Krakowie (1597) – i co charakterystyczne – w drukarni Rodeckiego wydającej druki antytrynitar-skie⁵⁴. Około 1598/1599 roku wyszło natomiast w Ostrogu tłu-

⁵² O Broniewskim jako autorze „*Apokrisis*” zob. P. K. Jaremenko, *Ukraiński pis'mennik-polemist Christofoer Filalet i jogo „Apokrisis”*, L'viv 1964 (szczególnie s. 10–24). Biografię Broniewskiego wydał niedawno: J. Byliński, *Marcin Broniewski – trybun szlachty wielkopolskiej w czasach Zygmunta III*, Wrocław 1994.

⁵³ Szerzej zob. T. Kempa, *Prawosławni a synod protestancki w Toruniu w 1595 roku. U początków współpracy dyzunitów z dysydentami*, *Zapiski Historyczne*, 1997, z. 1, s. 39–52.

⁵⁴ Ostatni przedruk polskiej wersji dzieła: M. Broniewski, *Apokrisis abo odpowiedź na książki o synodzie brzeskim 1596*, wyd. J. Długosz, J. Byliński, Wrocław 1994. Broniewski był również autorem opisu synodu brzeskiego z 1596 roku, na którym zebrali się przeciwnicy unii, zob. M. Broniewski, *Ekthesis abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiastnym synodzie w Brześciu Litewskim*, opr. J. Długosz, J. Byliński, Wrocław 1995.

maczenie tego dzieła na język ruski, nie zawsze jednak precyzyjnie oddające polski tekst⁵⁵.

W latach 1598–1599 ukazały się w Ostrogu jeszcze inne ważne druki polemiczne. Autorem dwóch z nich była osoba podpisująca się pseudonimem „*kleryk ostrogski*”. Ich wydanie związane było z polemiką prowadzoną przez ośrodek ostrogski z najważniejszym w tym czasie „*szermierzem unii*” – władzką włodzimiersko-brzeskim Hipacym Pocijem. Ten ostatni w czerwcu 1598 rok skierował do Konstantego Ostrogskiego obszernie pismo utrzymane w przyjaznym tonie, zachęcające go do przystąpienia do unii⁵⁶. Wojewoda kijowski postanowił publicznie ustosunkować się do niego, powierzając odpowiedź na list jednemu z prawosławnych didaskali akademii ostrogskiej. Tak powstał „*Otpis na list [...] Ipatija, wołodymirskiego i berestejskiego episkopa*” wydrukowany w typografii ostrogskiej jeszcze w 1598 roku⁵⁷. Oprócz właściwej odpowiedzi Pocijowi dziełko to zawierało rozprawkę pt. „*Istorija o listrikijskom to jest o razbojniczeskom ferarskom abo florenskom synodie, wkrotce prawdziwie spisana*”. Autor podważył w nim prawomocność unii brzeskiej i oskarżył biskupów unickich, że przystąpili do jedności z Rzymem nie ze względów religijnych, tylko w nadziei na korzyści doczesne. Utwór ten z kolei spowodował reakcję ze strony Pocija. I znów odpowiedział mu „*kleryk ostrogski*”. Jego odpowiedź „*Na drugi list [...] Ipatija episkopa do [...] knjażati Konstantina*” została wydrukowana w Ostrogu w 1599 roku⁵⁸.

⁵⁵ A. Brückner, *Spory...*, s. 594–596; Ja. Zapasko, Ja. Isaewič, *Pamjatki...*, s. 32; M. Gruševskij, *Kul'turno-nacionalnij ruch na Ukraini v XVI-XVII vici [w:] tegoż, Duchovna Ukraina. Zbirka tvoriv, Kiiw 1994, s. 212–214.*

⁵⁶ Wydane w: *Akty odnosjaščesja k istorii južnoj i zapadnoj Rossii sobrannye i izdannye Archeografičeskoju Kommissieju, t. 2, Sankt Petersburg 1865, nr 224, s. 280–289.*

⁵⁷ Przedrukowane w: RIB, t. 19, Sankt Petersburg 1903, s. 377–432.

⁵⁸ Przedrukowane w: *Pam'jatki polemičnogo pis'menstva kincja XVI i poč. XVII v., t. 1, L'viv 1906, s. 201–229.*

Historycy już dawno próbowali ustalić, kto krył się pod pseudonimem „*kleryk ostrogski*”. Stawiano różne hipotezy, między innymi kojarząc oba wydane w Ostrogu utwory polemiczne z Melecjuszem Smotryckim, Hawryłą Dorofiejewiczem czy Jowem Boreckim. Nie wdając się tu w szczegółową dyskusję, autorstwo tego pierwszego należy wykluczyć ze względu na ostrą krytykę publikacji „*kleryka ostrogskiego*”, jaka wyszła spod pióra Smotryckiego. Natomiast nie jest wykluczone, że autorem tych dwóch polemicznych utworów był przyszły metropolita kijowski Jow Borecki, jak sugerował Michajło Wozniak⁵⁹. Ostatnio Ihor Mićko wysunął hipotezę, iż „*klerykiem ostrogskim*” był znany z działalności antyunijnej protopop ostrogski Ignacy⁶⁰.

W nurcie literatury polemicznej mieści się jeszcze jeden druk wydany w 1598 roku w Ostrogu. Chodzi mianowicie o „*Knizycę*”, zawierająca osiem posłań patriarchy aleksandryjskiego Melecjusza Pigasa oraz po jednym posłaniu Konstantego Ostrogskiego i Iwana Wiszeńskiego. Pisma te generalnie zachęcały do wytrwania w prawosławnej wierze i negatywnie oceniały unię brzeską⁶¹.

Rok 1598 był najpłodniejszym w dziejach ostrogskiej typografii. Oprócz bowiem wspomnianych wyżej utworów polemicznych wyszło wówczas drukiem w Ostrogu kilka książek o charakterze czysto religijnym i edukacyjnym (m. in. „*Bukwar*”, „*Czasosłow*”, „*Psalterz*”). Praca nad nimi nie wymagała jednak zbyt dużego zaangażowania, gdyż były to przedruki⁶². Nie ma niestety stuprocentowej pewności, kto wówczas kiero-

⁵⁹ M. Wozniak, *Pis'mennicka dijaj'nist Ivana Borec'kogo na Volini i u L'vovi*, L'viv 1954, s. 64–68.

⁶⁰ I. Mićko, *Čar archivnych svidččen: materiali do biografij slavetnich publicistiv*, Žovten, 1987, nr 3, s. 87–89.

⁶¹ Wydane w: I. Małyševskij, *Patriarch Meletij Pigas i ego učastie v delach russkoj Cerkvi*, t. 1, Kiev 1872, dodatki, s. 1–48.

⁶² Ich opis zob. Ja. Zapasko, Ja. Isaevič, *Pamjatki...*, s. 31.

wał drukarnią, ale dużo wskazuje na to, iż był to Demian Nalewajko, prezbiter cerkwi zamkowej Bohojawleńskiej w Ostrogu i nadworny kaznodzieja księcia Konstantego⁶³. Pomagać miał mu Wasyl Maluszycki, który na pewno przygotowywał do druku posłania Pigasa oraz psalterz „*Prawiło istinnogo żywota christianskogo*” (1598)⁶⁴.

W początkach XVII wieku drukarnia ostrogska przeżywała wewnętrzne trudności. Jedynym drukiem, jaki wyszedł wówczas spod pras typografii w Ostrogu był wydany w 1602 roku „*Czasosłow*”. Trudności oficyny wydawniczej w Ostrogu musiały być powiązane w pewnym stopniu z problemami kadrowymi, z jakimi w tym czasie borykała się akademia w Ostrogu. Wiadomo, iż w 1603 roku Konstanty Ostrogski poszukiwał na Bałkanach wykładowców znających grekę⁶⁵. W drukarni z kolei brakowało niezbędnego sprzętu. W lipcu 1602 roku Konstanty Ostrogski zwrócił się z prośbą do bractwa lwowskiego, by w związku z zamiarem wydania w Ostrogu dzieł zmarłego właśnie patriarchy Pigasa, bracia pożyczili mu czcionkę grecką. Ponadto prosił o przysłanie znajdującego się na pracy w drukarni zecera Kasjanowicza⁶⁶. Nie wiadomo, czy prośba wojewody kijowskiego została spełniona.

Na przełomie 1602/1603 roku drukarnia ostrogska została przeniesiona do pobliskiego monasteru w Dermaniu. Funkcjonowała tam do 1605 roku. Część historyków uważała, iż Ostrogski założył nową typografię w Dermaniu, funkcjonującą

⁶³ Na jego temat: I. Mic'ko, *Ostroz'ka...*, s. 103–104; S. Kardaszewicz, *Dzieje...*, s. 151–154; *Drukarze dawnej Polski*, s. 161–162.

⁶⁴ I. Mic'ko, *Ostroz'ka...*, s. 37, 42; T. Kempa, *Konstanty...*, s. 109.

⁶⁵ J. W. Rutski do M. K. Radziwiłła 15 lutego 1603 r., S. Golubev, *Kiewskij mitropolit Petr Mogila i ego spodwiżniki*, t. 1, dodatki, nr 23, s. 180–181; T. Kempa, *Akademia ostrogska*, s. 74.

⁶⁶ Ja. Golovackij, *L'ovovskoe stavropigijskoe bratstvo i knjaz Ostrožskij*, *Vremennik Instituta Stavropigijskogo*, R. 4/1866, s. 81–82; AZR, t. 4, nr 148, s. 203; *Peršodrukar...*, nr 75, s. 127–128.

niezależnie od ostrogskiej⁶⁷. Przeczy temu fakt, że w czasie pracy dermańskiej oficyny wydawniczej w Ostrogu nie wydrukowano żadnej nowej książki. Poza tym druki dermańskie były tożsame z ostrogskimi pod względem materiału typograficznego użytego przy ich produkcji⁶⁸.

Zastanawiające jest jednak, dlaczego Ostrogski zdecydował się przenieść swoją ostrogską oficynę wydawniczą do Dermania. Ogijenko uważał, iż głównym motywem była chęć zapewnienia spokoju potrzebnego do pracy naukowej, którego brakować miało w gwarnym Ostrogu. Jest to jednak bardzo wątpliwy argument, gdyż wówczas trzeba by przyjąć, iż książkę musiałby przenieść do Dermania również akademię ostrogską. Wydaje się, iż przenosiny drukarni ściślej należy wiązać z tym, co działo się z samym Ostrogskim i wokół niego. Otóż wojewoda kijowski wyraźnie podupadł wówczas na zdrowiu, w 1603 roku miał ulec częściowemu przynajmniej paraliżowi. W związku z tym miał coraz mniejsze możliwości osobistego doglądania pracy drukarni i akademii ostrogskiej. Wobec przejścia najstarszego syna wojewody kijowskiego – Janusza – na katolicyzm, los drukarni w Ostrogu po śmierci kniazia Kon-

⁶⁷ Mylna interpretacja źródła spowodowała, iż pojawiła się także hipoteza o funkcjonowaniu drukarni w innym mieście K. Ostrogskiego – Konstantynowie (Starokonstantynowie). Otóż w lutym 1588 roku dwaj lwowianie Sacko Sienkowicz i Sienko Korunka sprzedali warsztat drukarski, który niegdyś należał do I. Fedorowa, a teraz przechowywany był w majątku kniazia Ostrogskiego – Konstantynowie, Kuźmie Mamoniczowi do Wilna. Mimo, iż w dokumencie wyraźnie stwierdzono, że typografia stanowi własność lwowian, część badaczy wysunęła koncepcję o założeniu przez Konstantego Ostrogskiego jeszcze jednej drukarni. Tymczasem fakt, że typografia ta znalazła się chwilowo w Konstantynowie, musiał być spowodowany skomplikowanymi rozliczeniami między wierzycielami I. Fedorowa, *Peśnodrukar...*, nr 57, s. 91–92, por. nr 56, 58–59, s. 90–95.

⁶⁸ I. Ogijenko, *Istorija...*, t. 1, s. 212–213; *Drukarze dawnej Polski*, s. 76.

stantego nie był pewien. W każdym razie stary książę nie do końca wiedział wówczas, jaka będzie postawa jego syna w sprawach wyznaniowych, gdy on umrze. Zatraskany o los typografii postanowił przenieść ją do jednego z najważniejszych ośrodków prawosławia na Wołyniu, jakim był monaster w Dermaniu. Ostrogski był przecież ktitorem tego klasztoru, a więc nie tracił drukarni ze swego pola widzenia. Dodać należy, iż ihumenem dermańskiego monasteru był w tym czasie znany przeciwnik unii brzeskiej Izaak Boryskowicz. Miał on wcześniej uzyskać tytuł protosyngiela patriarchy aleksandryjskiego Pigasa⁶⁹.

W Dermaniu zostały wydane co najmniej 3 druki. Pierwszym chronologicznie jest „*Lament domu knjażat Ostroskich...*”, który ukazał się w związku ze śmiercią najmłodszego (i ostatniego wyznającego prawosławie) z synów Konstantego Ostrogskiego, Aleksandra. Zmarł on nagle 2 grudnia 1603 roku. „*Lament*” wydano zapewne na uroczystości pogrzebowe, które odbyły się w Ostrogu 2 lutego 1604 roku. Autorem tego dzieła był najprawdopodobniej Demian Nalewajko, kierujący w tym czasie pracą drukarni w Dermaniu⁷⁰. W zespole przygotowującym dermańskie druki byli także Jow Kniahinicki oraz Jow Borecki⁷¹. Kniahinicki był współodpowiedzialny za druk pierwszego na ziemiach ruskich Korony „*Oktoicha*”⁷², którego druk trwał w Dermaniu prawie półtora roku i zakończył się we wrześniu

⁶⁹ Wynika to z przedmowy do wydanego w Dermaniu w 1604 roku „*Oktoicha*”. O roli Boryskowicza w Cerkwi prawosławnej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku zob. I. Mic’ko, *Ostroz’ka...*, s. 84.

⁷⁰ Ja. Zapasko, Ja. Isaewič, *Pamjatki...*, s. 33; I. Mic’ko, *Ostroz’ka...*, s. 126.

⁷¹ T. Kempa, *Konstanty...*, s. 109;

⁷² Księga liturgiczna w Cerkwi prawosławnej zawierająca porządek Służby Bożej jako codziennej modlitwy cerkiewnej dla niedziel i dni cyklu tygodniowego, rozdzielonego wg ośmiu tonacji (głosów) śpiewu liturgicznego, A. Znosko, *Mały słownik wyrazów starocerkiewno-słowiańskich i terminologii cerkiewno-teologicznej*, Warszawa 1983, s. 209.

1604 roku⁷³. Z kolei Borecki był tłumaczem listu Melecego Pigasa do Hipacego Pocięja (napisanego w 1599 roku), który został wydany w drukarni dermańskiej w lutym 1605 roku. Przedmowę do tego wydawnictwa napisał Demian Nalewajko⁷⁴. Ostrogskiemu przynajmniej tyle udało się więc zrealizować, jeśli chodzi o druk utworów Pigasa.

Jeszcze w 1605 roku lub na początku roku następnego drukarnia Konstantego Ostrogskiego wróciła z Dermania do Ostroga. Nie znamy powodów takiej decyzji. Zapewne przestały być aktualne przyczyny, dla których wojewoda kijowski zdecydował się wcześniej przenieść ostrogską drukarnię do monasteru dermańskiego. Choć trudno mówić o tym, że w tym czasie polepszyło się zdrowie wojewody kijowskiego, to można stwierdzić przynajmniej, iż stary książę znalazł w tym okresie sojusznika w swoim synu Januszu w walce o prawa dla Cerkwi prawosławnej⁷⁵. W związku z tym nie musiał obawiać się już, że jego syn ze względów wyznaniowych doprowadzi po jego śmierci do zamknięcia ostrogskiej drukarni.

W ostatnich latach życia Konstantego Ostrogskiego (zm. w lutym 1608 roku) w typografii ostrogskiej wydrukowano jeszcze: „*Molitownik i Trebnik*” w 1606 roku oraz książkę „*Likarstwo na ospałyj umiść czołowiczyj*” (1607) oparte na tekstach św. Jana Złotoustego oraz testamentie cesarza bizantyjskiego Bazylego dla syna Leona Filozofa. Oba wydawnictwa przygotował do druku (napisał też do nich przedmowę) Demian Nale-

⁷³ I. Ogijenko, *Istorija...*, t. 1, s. 213.

⁷⁴ Przedrukowany w tłumaczeniu na język rosyjski w: I. Malyševskij, *Patriarch...*, t. 1, dodatki, s. 103–140.

⁷⁵ Janusz Ostrogski aktywnie występował w latach 1604–1605 o przyznanie archimandrii pieczerskiej kandydatowi prawosławnych Jelisejowi Pletnickiemu (co też ostatecznie stało się faktem na sejmie 1605 roku), T. Kempa, *Rywalizacja o Ławrę Peczerską w Kijowie między prawosławnymi a unitami w końcu XVI i na początku XVII wieku*, *Przegląd Wschodni*, t. 8, z. 4(32), s. 859–866. Szerzej o poglądach wyznaniowych Janusza Ostrogskiego zob. T. Kempa, *Dzieje rodu Ostrogskich*, Toruń 2002, s. 151–152.

wajko. Nie ulega więc wątpliwości, że do końca życia Konstantego Ostrońskiego właśnie on odpowiadał za merytoryczną stronę ostrońskich (i dermańskich) druków.

Śmierć wojewody kijowskiego była zwiastunem upadku zarówno akademii jak i drukarni ostrońskiej. Jakkolwiek obu instytucjami opiekował się Janusz Ostroński, to jednak jako katolik nie był już tak jak ojciec zainteresowany rozwijaniem ich dalszej działalności. Nie mniej trzeba zaznaczyć, iż do jego śmierci w 1620 roku, z pras typografii ostrońskiej wyszły kolejne druki, choć były to już jedynie księgi liturgiczne. W 1612 roku Janusz Ostroński sfinansował wydanie „Czasosłowa”. W tym samym roku wyszedł też w Ostrogu „Misacełow” (jako część wydanego wcześniej „Czasosłowa”)⁷⁶. Ostroń przestał być natomiast miejscem, w którym wydawano ważne polemiczne dzieła. Prawdopodobnie jeszcze za życia Janusza Ostrońskiego wydrukowano w ostrońskiej oficynie wydawniczej wybór tekstów biblijnych i patrystycznych dokonany przez D. Nalewajkę, a noszący tytuł: „Lekcii słowienskie Złatoustogo ot biesied ewangeliskich ot jereja Naliwajka wybranie”. Książka ta wyczerpuje listę znanych ostrońskich druków.

Co stało się z drukarnią ostrońską po śmierci Janusza Ostrońskiego? Nie jest łatwo odpowiedzieć na to pytanie. Wiadomo jednakże przecież, iż typografia ta działała w ścisłej harmonii z ostrońską akademią i razem z nią tworzyła silny ośrodek myśli prawosławnej w Rzeczypospolitej. Schyłek działalności akademii ostrońskiej, w której poziom nauczania znacznie się obniżył, przypadł na lata po śmierci Janusza Ostrońskiego⁷⁷.

⁷⁶ Ja. Zapasko, Ja. Isaewič, *Pamjatki...*, s. 35–36.

⁷⁷ Kluczową datę stanowi tu rok 1624, w którym Anna Alojza Chodkiewiczowa, spadkobierczyni części fortuny Ostrońskich, utworzyła fundusz na rzecz kolegium jezuitów w Ostrogu. Przeznaczyła na ten cel niektóre majątki nadane niegdyś przez jej dziada Konstantego Ostrońskiego akademii ostrońskiej. Ostateczna likwidacja prawosławnej szkoły ostrońskiej nastąpiła na początku lat 30-tych XVII wieku, T. Kempa, *Akademia Ostrońska*, s. 76–78; por. I. Mic’ko, *Ostroż’ka...*, s. 65–71.

Być może wówczas ostatecznie przestała istnieć ostrogska drukarnia. Kijowski uczoney Iwan Kamanin uważał jednak, że książkę Janusz po wydaniu „*Czasosłowa*”, w 1613 roku przekazał większość urządzeń typografii Issainowi Bałabanowi, w tym czasie archimandrycie dermańskiemu, który z kolei oddał je (wraz ze stratyńską drukarnią) na potrzeby tworzącej się oficyny wydawniczej w Ławrze Pieczerskiej⁷⁸. Jest to jedna z kilku hipotez dotyczących losów ostrogskiej typografii, która jednakże nie zyskała powszechnej aprobaty w nauce. Tym bardziej, że inwentarz Ostroga sporządzony po w 1620 roku wymieniał wyraźnie „*tamże academia, szkoły i drukarnia...*”⁷⁹. Z drugiej strony informacja w inwentarzu mogła odnosić się jedynie do budynków, w których niegdyś funkcjonowała drukarnia.

Działalność Ostrogskiego i jego typografii wpłynęła niewątpliwie na ożywienie całego drukarstwa ruskiego. Była to pierwsza drukarnia na ziemiach ruskich Korony, która prowadziła działalność nieprzerwanie przez kilkadziesiąt lat (co najmniej 35). Choć ostrogska oficyna zasłynęła głównie z druku Biblii oraz dzieł polemicznych (10 pozycji), to przecież ważną częścią jej produkcji były także księgi liturgiczne (7 druków), a poza tym literatura teologiczna i edukacyjna. Wydawano tu utwory w języku cerkiewno-słowiańskim i ruskim (ukraińskim). Trzeba też podkreślić, że co najmniej do początków XVII wieku Ostróg był jednym z centrów grekystyki w Rzeczypospolitej. Mimo wyraźnych przestojów, które widać w czasie funkcjonowania drukarni, typografia w Ostrogu należała do najbardziej płodnych oficyn wydawniczych pracujących na wschodzie Rzeczypospolitej (w sumie wydano w niej blisko 30 druków). Niewątpliwie było to zasługą księcia Konstantego, któremu udało się stworzyć w Ostrogu w drugiej połowie XVI wieku najważniej-

⁷⁸ I. Kamanin, *K istorii Kievo-Pečerskoj lawrskoj tipografii*, Kiewskaja Starina, 1894, nr 8 s. 276–278; I. Ogijenko, *Istorija....*, t. 1, s. 204.

⁷⁹ *Inventar častini zamku v Ostrozi 1620 r.* [w:] *Ostroz'ka dawina*, t. 1, s. 122.

szy ośrodek myśli prawosławnej na ziemiach ruskich. To właśnie ta swoista symbioza akademii i drukarni ostrogskiej leżała u podstaw sukcesu tej ostatniej. Najlepszym świadectwem tego była popularność wielu ostrogskich książek w Rzeczypospolitej i poza jej granicami (w państwie moskiewskim i na Bałkanach).

Pierwodruk:

„Drukarnia ostrogska” [w:] „Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej” pod red. Antoniego Mironowicza, Urszuli Pawluczuk i Piotra Chomika, Białystok 2004, s. 105–126.

Spis treści

Od Wydawcy	5
Akademia Ostrogska	9
Drukarnia Ostrogska	37

OŚRODEK „WOŁANIE Z WOŁYNIA”

Od 1997 roku Ośrodek „Wołanie z Wołynia” zajmuje się publikowaniem książek wydawanych przez „Wołanie z Wołynia” – pismo religijno-społeczne ukazujące się na Ukrainie od 1994 roku. Wokół pisma skupionych jest kilka osób, które wzięły na siebie trud dokumentowania najnowszej historii i ukazywania aktualnych problemów Kościoła Katolickiego na Ukrainie, ze szczególnym uwzględnieniem Wołynia i diecezji łuckiej. Zainteresowania naszej redakcji obejmują także: sytuację wierzących w społeczeństwach krajów postsowieckich, kontakty katolicko-prawosławne, wysiłki ekumeniczne, stosunki polsko-ukraińskie, kultura i osiągnięcia myśli filozoficznej Ziemi Wołyńskiej, wybitni Wołynianie. Równocześnie z pismem ukazuje się seria wydawnicza: Biblioteka „Wołania z Wołynia”. W latach 1997–2004 wydaliśmy 34 książki.

ZAPRASZAMY DO WSPÓŁPRACY!!!

Dotychczas nakładem Ośrodka „Wołanie z Wołynia” ukazały się:

T. 1. “Хресна Дорога”, Остроп 1997.

Kilka rozważań Drogi Krzyżowej w języku ukraińskim, m.in. dla dzieci, młodzieży, chorych i do śpiewania.

T. 2. Br. Adrian Waclaw Brzózka, „Milczące cienie”, Ostróg 1997.

Poetycka wędrówka do „nie ludzkiej ziemi”, „wschodniej ziemi”. Świadectwo tęsknoty i osobistych wyznań, smutku, nostalgii, ale i franciszkańskiej radości. Utwory Brata Adriana to liryczne rozpoznawanie „swojej drogi do ziemi Kanaan”, pielgrzymka do ziemi w „żałobie”.

T. 3. О. Ян Попель, „Розмови про молитву”, Білий-Дунаєць 1997.

Dziewięć refleksji ks. Jana Popiela SI na temat czym jest i jaką powinna być modlitwa w życiu chrześcijanina. Z języka polskiego na ukraiński przełożyła Irena Moroz.

T. 4. О. Remigiusz Kranc OFMCap., „W drodze z Ostroga na Kołymę” pod red. ks. Witolda Józefa Kowalowa i o. Józefa Mareckiego OFMCap., Biały Dunajec–Kraków 1998.

Wspomnienia i przeżycia kapłana i zakonnika, który w okresie II wojny troszczył się o Polaków w Ostrogu zagrożonych przez nacjonalistów, za co wyrokiem NKWD skazany został na przymusową pracę w kopalniach złota na Kołymie, skąd szczęśliwie powrócił. Interesująca lektura wzbogacona licznymi aneksami, ilustracjami i kopiami dokumentów.

T. 5. О. Єдвард Станек, „Педагогічні принципи Вчителя з Назарету”, Білий-Дунаєць, 1998.

Zbiór cennych rozważań opartych na tekście Ewangelii. Autorem jest ks. Edward Staniek, kapłan Archidiecezji Krakowskiej, wykładowca homiletyki i patrologii w Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie. Z języka polskiego na ukraiński książeczkę przełożyła Irena Androszczuk.

T. 6. Tadeusz Kukiz, „Wołyńskie Madonny i inne obrazy sakralne z diecezji łuckiej”, Biały Dunajec 1998.

Kolejna pozycja książkowa Tadeusza Kukiza, znanego pasjonata i badacza dziejów kresowych obrazów o tematyce maryjnej, związanych z nimi legend i ich „wędrowek” na Zachód po bolesnych wydarzeniach ostatniej wojny. Książka licząca 212 stron, opatrzona jest licznymi ilustracjami, bibliografią oraz skorowidzami nazw osobowych i geograficznych, będąca swoistego rodzaju przewodnikiem po dawnych sanktuariach Wołynia.

T. 7. Ks. Witold Józef Kowalów, „Zmartwychwstały Kościół” cz. 1, „Diecezja łucka 1989–1998: odrodzenie Kościoła Rzymskokatolickiego w obecnym dekanacie rówieńskim”, Biały Dunajec 1998.

W zwięzły sposób zostało ukazane odrodzenie Kościoła Rzymskokatolickiego w obecnym dekanacie rówieńskim (diecezja łucka na Ukrainie). Pierwszą parafią odrodzoną w diecezji łuckiej w 1989 roku był Ostróg nad Horyniem. Obecnie w dekanacie rówieńskim jest 14 parafii.

T. 8. О. Альбін Яноха OFM Сар., „Отець Серафим-Алоїз Кашуба (1910–1977)”, Білий-Дунаєць, 1999; O. Albin Janocha, „O. Serafin Alojzy Kaszuba (1910–1977)”, Biały Dunajec 1999.

Krótką biografia Sługi Bożego O. Serafina Kaszuby oparta na dokumentach archiwalnych i korespondencji z kandydatem na ołtarze. Wydanie dwujęzyczne, ukraińsko-polskie. Z języka polskiego na ukraiński książeczkę przełożyła Władysława Krynicka.

T. 9. Ks. Witold Józef Kowalów, „Ks. Michał Stanisław Głowacki «Świątopelk» (1804–1846). Folklorysta i współorganizator powstania”, Biały Dunajec–Ostróg 1999.

Biografia jednego z kapłanów, który w latach trzydziestych i czterdziestych XIX wieku na terenie ówczesnej diecezji tarnowskiej podjął pracę nad odrodzeniem religijno-narodowym. Ks. Michał Głowacki przeszedł do historii jako autor pierwszego zapisu i interpretacji legendy o śpiących rycerzach. W wyniku klęski powstania chochołowskiego zmarł tragicznie w nowosądeckim więzieniu.

T. 10. Ks. Witold Józef Kowalów, „Sursum corda. W górę serca. Wybór artykułów prasowych z lat 1992–1997”, Biały Dunajec–Ostróg 1999.

Wybór artykułów prasowych wołyńskiego kapłana z lat 1992–1997. Są to artykuły głównie publikowane na łamach „Wołania z Wołynia”, ale także „Radości Wiary” (Drohobycz), „Gazety Lwowskiej”, „Dziennika Kijowskiego”, „Gościa Niedzielnego”, „Niedzieli” i innych czasopism. Ich najczęstszą tematyką jest odrodzenie Kościoła Katolickiego na Wołyniu i sam Wołyń. Publicystyka religijna. Swego rodzaju przewodnik po najnowszych dziejach diecezji łuckiej.

T. 11. Krzysztof Koltun, „Szelest róży”, Biały Dunajec–Ostróg 1999.

Zbiór kilkudziesięciu wierszy – hołd złożony Św. Teresie od Dzieciątka Jezus, patronce Wołynia., Poetycki ślad jubileuszu 100-lecia śmierci Małej Tereski i ogłoszenia jej Doktorem Kościoła, wydany w 150-lecie śmierci Juliusza Słowackiego.

T. 12. С. Михайлина Алєкса RM, „Слуга Божий Архієпископ Зигмунт-Щенський Фелінський (1822–1895). Син Волинської Землі”, Білий-Дунаєць, 1999.

Biografia wielkiego syna Ziemi Wołyńskiej, Sługi Bożego Zygmunta Szczonego Felińskiego, autorstwa s. Michaliny Aleksy, która obecnie pracuje na placówce w Sankt Petersburgu. Z języka polskiego na ukraiński książkę przełożyła Irena Androszczuk.

T. 13. О. Андрій Зволінський, „Ясько”, Білий-Дунаєць—Остріг, 1999.

Wstrząsająca historia pewnego młodego człowieka opisana przez młodego kapłana archidiecezji krakowskiej, będącego obecnie profesorem Katolickiej Nauki Społecznej na Papieskiej Akademii Teologicznej. Z języka polskiego na ukraiński książkę przełożyła Irena Androszczuk. Wcześniej ukazał się przekład na język rosyjski.

T. 14. О. Ієронім Варахім OFM Сар., „Духовний силует Слуги Божого О. Серафима Кашуби OFM Сар.”, Білий-Дунаєць—Остріг, 2000; O. Hieronim Warachim OFM Sar., „Duchowa sylwetka Sługi Bożego O. Serafina Kaszuby”, Biały Dunajec—Ostróg 2000.

Kolejna dwujęzyczna, ukraińsko-polska, pozycja przybliżająca postać Sługi Bożego O. Serafina Kaszuby, tym razem od strony duchowej w rodzinie, Kościele i zakonie kapucynów. Autor dokonał refleksji nad szczególnymi cnotami kandydata na ołtarze, nad jego posłuszeństwem, ubóstwem i czystością. Szczególnie wyraźnie widać w postaci Sługi Bożego oddanie się Bożej Opatrzności, kult Matki Bożej i Świętych Pańskich oraz jego pamięć o zmarłych. Z języka polskiego na ukraiński książeczkę przełożyła Władysława Krynicka.

T. 15. „Ostróg. Ilustrowany przewodnik krajoznawczy”, Biały Dunajec—Ostróg 2000.

Coraz częściej różne grupy i wycieczki turystyczne odwiedzają Ostróg i dlatego coraz bardziej dotkliwym staje się brak przewodnika w języku polskim. Zanim powstanie nowy polskojęzyczny przewodnik zdecydowaliśmy wydać reprint przewodnika z 1934 roku, którego wydawcą i nakładcą był dyrektor Gimnazjum Państwowego im. M. Konopnickiej w Ostrogu Tomasz Lysek.

T. 16. Ks. Władysław Knapiński, „Sprawa o Kościół w Ostrogu na Wołyniu”, Biały Dunajec—Ostróg 2000.

Reprint pracy ks. prof. Władysława Knapińskiego, późniejszego rektora Uniwersytetu Jagiellońskiego, będącej głosem w obronie katolików obrządku

łacińskiego na Wołyniu i zarazem pięknym świadectwem ich przywiązania do Kościoła Powszechnego. Z okazji szczęśliwych narodzin w 1895 roku córki cara Mikołaja II, księżniczki Olgi, zezwolono na odbudowę kościoła farnego w Ostrogu.

T. 17. Leon Karłowicz, „Nie zostawiajcie mnie tu... Obrazy z życia deportowanych do Kazachstanu”, Biały Dunajec–Ostróg 2000.

Dramatyczna historia rodziny Kurzydłowskich, która z Wołynia została zesłana do Kazachstanu. Kilka lat poniewierki, śmierć jednego z małżonków i dzieci, walka o przetrwanie w kołchozie na stepie, opisy ludzkich zachowań oraz pięknej i surowej przyrody, składają się na tę wzruszającą opowieść. Na przykładzie tej rodziny można dowiedzieć się o losie tysięcy Polaków zesłanych do Kazachstanu.

T. 18. O. Иоанн Павел Мухарский OFMСар., „И ты утверждай своих братьев. К Великому Юбилею 2000 года”, Biały Dunajec–Ostróg 2000.

Syntetyczne spojrzenie na problem podziału i jedności Kościoła. Autor, sędziwy kapłan z zakonu kapucynów dzieli się z nami swoim własnym widzeniem trudnej problematyki dialogu Kościoła Katolickiego z Kościołem Prawosławnym. W latach 1935–1939 pracował w Lubieszowie na Polesiu, po wieloletniej pracy w Polsce i USA, w latach 90. XX wieku powraca na Wołyn i Polesie.

T. 19. Галина Гандзілевська, „Чекалему тебе...”, Biały Dunajec–Ostróg 2000.

Debiut poetycki. Autorka jest reżyserem Teatru Akademii Ostrogskiej i dyrektorem Ośrodka Kultury i Sztuki przy tejże uczelni, śpiewaczką i kompozytorką, przy parafii rzymskokatolickiej w Ostrogu prowadzi chór dziecięco-młodzieżowy. Niekiedy zdaje się, że żyje ona w nierzeczywistym, wymyślonym świecie. Ale kiedy poznajemy go głębiej – okazuje się, że nie ma realniejszego od niego.

T. 20. Krzysztof Rafał Prokop, „Sylwetki biskupów łuckich”, Biały Dunajec–Ostróg 2001.

Zbiór szkiców biograficznych wszystkich dotychczasowych pasterzy diecezji łuckiej (XIV–XX w.). Książkę zamyka biogram obecnego ordynariusza (od 1998 r.), bpa Marcjana Trofimiaka. Pozycja ta ukazała się z okazji pielgrzymki papieża Jana Pawła II na Ukrainę.

T. 21. „Listy z Kozielska burmistrza miasta Ostroga”, Biały Dunajec–Ostróg 2001.

Wtrząsający zbiór dokumentów i fotografii rodzinnych dotyczących przedwojennego burmistrza miasta Ostroga Stanisława Ludwika Żurakowskiego (1886–1940), zamordowanego przez NKWD w Katyniu. Książkę do druku przygotował jego syn, Stanisław Żurkowski, mieszkający w Londynie.

T. 22. Ks. Władysław Bukowiński, „Do moich przyjaciół”, Biały Dunajec–Ostróg 2001.

Wybór spuścizny literackiej ks. Władysława Bukowińskiego, znanego duszpasterza katolickiego na Wołyniu i w Kazachstanie. Na książkę składają się m.in. relacja o Kościele na Ukrainie, „*Wspomnienia z Kazachstanu*” oraz listy do krewnych i przyjaciół. Pozycja ta ukazała się z okazji pielgrzymki papieża Jana Pawła II na Ukrainę.

T. 23. „Spotkałem człowieka. Ks. Władysław Bukowiński w pamięci wiernych i przyjaciół”, Biały Dunajec–Ostróg 2001.

Zbiór świadectw i relacji o ks. Władysławie Bukowińskim, niestrudzonego duszpasterza katolickim na Wołyniu i w Kazachstanie. Autorami tej książki są Czytelnicy „*WzW*”, którzy na swej drodze życiowej spotkali tego niezwykłego kapłana. Cechą wspólną zamieszczonych tekstów jest odczucie, iż ów kapłan był osobą świętą.

T. 24. Krzysztof Koltun, „Wołyńska litania”, Biały Dunajec–Ostróg 2001.

Poetycki hołd Matce Bożej czczonej kiedyś przez Wołynian w wielu sanktuariach. Ufna modlitwa do Pana Boga przez wstawiennictwo Matki Najświętszej i świętych patronów Ziemi Wołyńskiej.

T. 25. Ks. Witold Józef Kowalów, „Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy”, Biały Dunajec–Ostróg 2001.

Zbiór 10 szkiców historyczno-krajoznawczych dotyczących Kościoła katolickiego oraz jego świątyń w Ostrogu i okolicy. Plon udziału autora w konferencjach naukowo-krajoznawczych „*Ostróg na progu 900-lecia*” i Ostrogskich Czytaniach Krajoznawczych.

T. 26. Romuald Wernik, „W Zdołbunowie zakwitły kaczeńce”, Biały Dunajec–Ostróg 2001.

Sentymentalne wspomnienia z Wołynia napisane przez Autora mieszkającego w Londynie, który urodził się w Zdobunowie. Świadcstwo tęsknoty za miastem lat dziecińczych. Urywki wspomnień i opisy zabawnych sytuacji stały się tłem interesujących opowiadań.

T. 27. Ks. Andrzej Kwiczala, „Dzieje parafii rzymskokatolickiej w Ostrogu na Wołyniu (1939–2000)”, Biały Dunajec–Ostróg 2001.

Próba ukazania najnowszej historii parafii rzymskokatolickiej i życia religijnego w Ostrogu na Wołyniu w latach 1939–2000. Autor nie tylko oparł się na wcześniej wydanych publikacjach, ale podał również żywe świadectwa ludzi, którzy przeżyli trudne czasy wojny i powojennych prześladowań.

T. 28. Богдан Колосок, “Кафедральні споруди Луцька. Історико-архітектурне дослідження”, Biały Dunajec–Ostróg 2002.

Praca ukazująca dzieje z punktu widzenia architektury łuckiego kościoła katedralnego i różnych budynków do niego kiedyś i obecnie należących. Przedstawiony jest również ich obecny los. Publikację wzbogacają liczne ilustracje. Autor jest kierownikiem sektora Centrum Historii Zabytków Narodowej Akademii Nauk Ukrainy.

T. 29. Maria Przybylska, „Karawana ze Wschodu”, Biały Dunajec–Ostróg 2002.

Tomik wierszy krakowskiej poetki i deklamatorki. Armenia, Ukraina, Bug, Kijów, Lublin, Rosja, Podlasie, Kraków, Jarosław, Kostomłoty, Ostróg, Wołyń... Gdzie by się człowiek nie znajdował, skąd by nie pochodził, dokąd by nie dążył – pragnie Światła i Dobra.

T. 30. O. Ієронім Варахим OFM Cap., “Апостол Церкви Мовчання. О. Серафим Кашуба OFM Cap.”, Білий-Дунаєць–Острів, 2002; O. Hieronim Warachim OFM Cap., „Apostół Kościoła Milczenia. O. Serafin Kaszuba OFM Cap.”, Biały Dunajec–Ostróg 2002.

Dwujęzyczny, polski i ukraiński, tekst krótkiej biografii Sługi Bożego O. Serafina Kaszuby OFM Cap., którego proces beatyfikacyjny rozpoczął się w Krakowie 2 grudnia 1992 roku. Od 22 grudnia 2001 r. sprawa toczy się w Rzymie.

T. 31. Ks. Kamil Kantak, „Juliusza Słowackiego życie i idee religijne”, Biały Dunajec–Ostróg 2003.

Esej o religijności Juliusza Słowackiego, wybitnego syna Ziemi Wołyńskiej. Autor przedstawił w nim religijny rozwój mentalności i życia wielkiego poety, który „*był katolikiem nie tylko ze chrztu, ale i z przekonania*”.

T. 32. Krzysztof Rafał Prokop, „*Biskupi kijowscy obrządku łacińskiego XIV–XVIII w. Szkice biograficzne*”, Biały Dunajec–Ostróg 2003.

Po „*Sylwetkach biskupów łuckich*” jest to druga „biograficzna” pozycja K. R. Prokopa, który tym razem przybliżył nam pasterzy dawnej diecezji kijowskiej. Praca ta ukazuje ślady ich posługi pasterskiej, mecenatu kulturalnego i artystycznego oraz zaangażowania w życie społeczno-polityczne.

T. 33. O. Hieronim Warachim OFMCap., „*Kapucyńska Odyseja przez Podole i Wołyń*”, Biały Dunajec–Ostróg 2004.

Sentymentalna podróż do miejsc znanych i zapamiętanych przez autora w młodości posłużyła za okazję do ukazania dawnych i obecnych dziejów pracy OO. Kapucynów na Podolu i Wołyniu. Niełatwo jest pokonywać trudności i budować Kościół na gruzach murów i zrujnowanych duchowo ludzkich serc.

T. 34. Marek A. Koprowski, „*Wołyńia dzień dzisiejszy*”, Biały Dunajec–Ostróg 2004.

Reporterski zapis podróży po parafiach rzymskokatolickich i skupiskach polskich na Wołyniu na początku XXI wieku. Po dramatycznych dziejach z ubiegłego stulecia autor stara się przedstawić współczesne oblicze tych wspólnot środkowej i wschodniej części Wołynia.

T. 35. „*Старий Кривин: дослідження та матеріали з історії Південно-Східної Волині*”, вступ, нарис, упорядкування Тарас Вихованець, Ігор Тесленко, Biały Dunajec–Ostróg 2005.

Wydanie źródłowe nt. cerkwi z początku grekokatolickiej, a następnie prawosławnej, w wiosce Krzywina na Wołyniu. Opublikowane materiały niosą z sobą także wiele informacji nt. innych wyznań (katolików obrządku łacińskiego i ewangelików) oraz z historii Krzywina i okolicznych wiosek. Efekt pracy młodych historyków ukraińskich.

T. 36. „*Krzemieńec*”, Biały Dunajec–Ostróg 2005.

Reprint przedwojennego przewodnika po Krzemieńcu i okolicach tego malowniczego miasteczka wołyńskiego. Coraz bardziej uświadamiamy sobie,

że nie znając przeszłości nie widzimy też przyszłości. Odkrywając świat nadziei na godną przyszłość staramy się odnaleźć ślady wspaniałej przeszłości.

T. 37. Ułasa Samczuk, „Wołyń”, Biały Dunajec–Ostróg 2005.

Słynna powieść Ułasa Samczuka napisana w latach 1932–1937, która przyniosła autorowi powszechne uznanie. Jeszcze w 1934 roku otrzymał za nią nagrodę literacką przyznaną przez działające w ówczesnej Polsce ukraińskie Towarzystwo Literatów i Dziennikarzy im. Iwana Franki. Dzieło to ukazuje życie ukraińskiego chłopca w okresie wojen i rewolucji.

T. 38. „Стародруки Речі Посполитої XVI–XVIII ст. у збірниках Музею книги та друкарства м. Острога і Волинського краєзнавчого музею. Каталог”, Луцьк 2005.

Katalog zawiera opis starodruków polskich XVI–XVIII wieku, wydanych w językach polskim, łacińskim oraz niemieckim na terytorium współczesnej Polski, Białorusi, Ukrainy, Rosji, Krajów Nadbałtyckich. Starodruki te znajdują się w zbiorach Muzeum Książki i Drukarstwa w Ostrogu i Wołyńskiego Muzeum Krajoznawczego w Łucku.

T. 39. Stanisław J. Kowalski, „Powiat buczacki i jego zabytki”, Biały Dunajec–Ostróg 2005.

Historia przepięknej krainy kresowej, jaką stanowi dawny powiat buczacki będący częścią Podola. Opowieść o wielu miejscowościach – Buczaczu, Jazłowcu i innych – które były świadkami wielkich wydarzeń. Niniejsze opracowanie pragnie utrwalić pamięć o Buczaczu i jego okolicach – jest próbą odtworzenia tego co na naszych oczach znika w czeluściach zapomnienia.

T. 40. „Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie parafii i dekanatów 1941–1944”, oprac. Maria Dębowska”, Biały Dunajec–Lublin–Łuck–Ostróg 2005.

Publikacja źródłowa będąca zbiorem szeregu cennych informacji do historii diecezji łuckiej, jej poszczególnych dekanatów i parafii, w latach 1941–1944 – okresie niezwykle trudnym i dramatycznym. Tom został opracowany przez Marię Dębowską z Ośrodka Archiwów Bibliotek i Muzea Kościelne Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

T. 41. O. Kasjan Korczyński, „Katedra kijowska”, Biały Dunajec–Ostróg 2005.

Reprint publikacji z 1861 roku wydanej w Cieszynie. Autor – franciszkanin i kaznodzieja katedralny krakowski – podaje katalog biskupów kijowskich i „*krótką opowieść*” o każdym z nich. „*Katedra kijowska*” poprzedzona jest przedmową Jana Radwańskiego i krótkim biogramem autora książki.

T. 42. Інна Шостак, „Луцько-Житомирська Римо-Католицька дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття”, Biały Dunajec–Ostróg 2005.

Autorka monografii – młody wykładowca Narodowego Uniwersytetu „Akademia Ostrogska” – bada powstanie i stan diecezji łucko-żytomierskiej w warunkach wzmocnienia rosyjskiego samodzierżawia. Analizuje działalność społeczną biskupów łucko-żytomierskich Kacpra Kazimierza Cieciszowskiego i Michała Piwnickiego, którzy dbali o rozwój Kościoła w niezwykle trudnych warunkach. Opisuje funkcjonowanie seminariów duchownych w Łucku, Ołyce i Żytomierzu. Bada historię szkół parafialnych i klasztorów.

T. 43. Adrian Waclaw Brzózka, „Zawieszeni w czasie”, Biały Dunajec–Ostróg 2005.

Kolejny tomik poezji młodego franciszkanina, który kilka lat pracował na placówce zakonnej w Kowlu w diecezji łuckiej. W wielu utworach autor przenosi Czytelników na Wołyń. Jest to szczególne świadectwo przeżyć autora i jego tęsknot do Ziemi Wołyńskiej.

T. 44. Ks. Witold Józef Kowalów, „Memores Domini. Pamiętający o Panu. Wybór artykułów prasowych z lat 1998–2002”, Biały Dunajec–Ostróg 2005.

Wybór publicystyki proboszcza w Ostrogu, założyciela i wydawcy „Wołania z Wołynia” z lat 1998–2002. Poszczególne artykuły omawiają najważniejsze wydarzenia z życia Kościoła na Wołyniu i w ogóle w Ukrainie. Kolejna część swego rodzaju kroniki najnowszych dziejów diecezji łuckiej.

T. 45. Swietłana Pyza, „Życie heroiczne i myśl ojca Serafina Kaszuby”, Biały Dunajec–Ostróg 2005.

Praca ukazująca nie tylko fakty z życia Sługi Bożego, ale przede wszystkim jego wędrowne duszpasterzowanie. Zwrócono w niej uwagę na najważ-

niejsze czynniki heroiczności cnót Śl. B. Serafina Kaszuby: miłość ku Eucharystii, oddanie się Matce Bożej, poddanie się woli Bożej, wierność ślubom zakonnym i łączność duchowa z braćmi i hierarchią kościelną oraz franciszkańska radość i pokora.

T. 46. Tomasz Kempa, „Akademia i drukarnia Ostrogska”, Biały Dunajec–Ostróg 2006.

Praca zwięźle ukazująca znaczenie ośrodka ostrogskiego w pięknej historii ziem ruskich (ukraińskich) Rzeczypospolitej. Ostrog jest szczególnym miejscem spotkania różnych kultur i wyznań, a w drugiej połowie XVI wieku był tu najważniejszy ośrodek myśli prawosławnej na ziemiach ruskich. Swista symbioza akademii i drukarni ostrogskiej leżała u podstaw sukcesu tej ostatniej.

Wymienione książki można zamawiać pod następującymi adresami:

**Ośrodek „Wołanie z Wołynia”
skr. poczt. 9, 34-520 Poronin
<http://www.wolanie.kioskonline.pl/>
e-mail: kovaliv@ostroh.uar.net**

lub

**“Волання з Волині”
вул. Кардашевича, 1
35800 м. Остріг, Рівненська обл.
Україна**

„WOŁANIE Z WOŁYNIA”

Pismo religijno-społeczne Rzymskokatolickiej Diecezji Łuckiej

To tytuł dwumiesięcznika, który wydajemy w diecezji łuckiej. Pismo to jest redagowane przeze mnie w rzymskokatolickiej parafii pw. Wniebowzięcia NMP w Ostrogu na Wołyniu. Na łamach „Wołania z Wołynia” zamieszczamy m. in. rozmaite opisy, relacje i wspomnienia dotyczące przeszłości wołyńskiej ziemi, kościołów i duszpasterzy. Celem tych tekstów jest uchronienie przed zapomnieniem chociaż części wołyńskiego dziedzictwa. Zwracam się do wszystkich ludzi pochodzących z Wołynia, którzy osiedlili się w różnych częściach Polski i Za Granicą, aby nadsyłali swoje wspomnienia, refleksje, spostrzeżenia lub materiały do opublikowania ich w dwumiesięczniku „Wołanie z Wołynia”. Mile widziane będą także zdjęcia dawnych duszpasterzy kościołów.

ks. Witold Józef Kowalów

Zainteresowanych współpracą z redakcją naszego pisma proszę o kontakt listowny w Polsce:

Ks. Witold Józef Kowalów
skr. poczt. 9, 34-520 Poronin

<http://www.wolanie.kioskonline.pl/>
e-mail: kovaliv@ostroh.uar.net

lub telefoniczny w Ostrogu:
tel./fax +380 (3654) 2-30-38

TOMASZ KEMPA urodził się w Bydgoszczy w 1969 roku. Tu skończył szkołę średnią (I Liceum Ogólnokształcące). Studia historyczne odbył na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu w latach 1988–1993. Jego promotorem (również w wypadku doktoratu) był prof. Stanisław Alexandrowicz. W latach 1994–1998 odbył studia doktoranckie w zakresie historii i zakończył je broniąc w styczniu 1998 roku doktorat pt. *„Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616), wojewoda wileński”*. Od tego czasu jest zatrudniony na etacie adiunkta w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu.

W tym czasie opublikował ponad 50 publikacji naukowych, w większości artykułów, w tym również 3 książki: *„Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej”* (Toruń 1997); *„Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616), wojewoda wileński”* (Warszawa 2000); *„Dzieje rodu Ostrogskich”* (Toruń 2002). Aktualnie pisze rozprawę habilitacyjną poświęconą współpracy prawosławnych i protestantów w okresie kontrreformacji (w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku).

